

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
ЗЛОЧИННОСТІ ІМЕНІ АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА

І. С. Михалко

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ
РАЦІОНАЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ
ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ
І СТИМУЛЮВАННЯ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ
ПОВЕДІНКИ ЗАСУДЖЕНИХ**

Монографія

Харків
«Право»
2013

УДК 343.81
ББК 67.9(4УКР)311
М 69

*Рекомендовано до друку вченою радою
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України
(протокол № 4 від 17 квітня 2013 р.)*

Рецензенти:

О. Г. Колб – доктор юридичних наук, професор, директор
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ;
В. І. Тютюгін – кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права № 1 Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Науковий консультант:

А. Х. Степанюк – доктор юридичних наук, професор, декан факультету
підготовки кадрів для Державної пенітенціарної служби України
Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Михалко І. С.

М 69 **Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених : монографія / І. С. Михалко. – Х. : Право, 2013. – 200 с.**

ISBN 978-966-458-531-3

Монографію присвячено комплексному дослідженню принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених. Розглянуто зміст і характерні ознаки цього галузевого принципу, на підставі чого сформульовано його дефініцію. З'ясовано зміст основних елементів досліджуваного принципу – примусу і стимулювання і сформульовано їх визначення в галузі кримінально-виконавчого права. Названо основні вимоги, що ставляться до процесу реалізації цього принципу, розкрито їх зміст. На підставі проведеного дослідження сформульовано пропозиції щодо забезпечення реалізації цього принципу в практичній площині.

Для науковців у галузі наук кримінального циклу, працівників органів і установ виконання покарань, аспірантів, студентів вищих юридичних навчальних закладів та всіх, хто цікавиться питаннями виконання кримінальних покарань.

УДК 343.81
ББК 67.9(4УКР)311

© Михалко І. С., 2013
© Право, 2013

ISBN 978-966-458-531-3

Зміст

Перелік умовних позначень	4
Вступ	5
РОЗДІЛ 1. ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ РАЦІОНАЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ І СТИМУЛЮВАННЯ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗАСУДЖЕНИХ	10
1.1 Загальна характеристика принципів кримінально-виконавчого законодавства ...	10
1.1.1 Визначення принципів кримінально-виконавчого законодавства в науці кримінально-виконавчого права	10
1.1.2 Місце принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених у системі принципів кримінально-виконавчого законодавства	21
1.2 Визначальні риси принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених	26
1.2.1 Зміст принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених за українським і російським законодавством	26
1.2.2 Характерні особливості принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених за національним законодавством	36
1.2.3 Закріплення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених у міжнародних нормативних актах, що стосуються поводження із засудженими	44
1.2.4 Передумови ефективності втілення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених у практиці виконання-відбування покарань	57
РОЗДІЛ 2. ПРИМУС ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПРИНЦИПУ РАЦІОНАЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ І СТИМУЛЮВАННЯ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗАСУДЖЕНИХ	63
2.1 Поняття примусу в кримінально-виконавчому праві	63
2.1.1 Характеристика примусу у вузькому значенні слова	63
2.1.2 Примус як інститут кримінально-виконавчого права	77
2.2 Види заходів примусу та їх класифікація у кримінально-виконавчому праві	85
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ СТИМУЛЮВАННЯ В РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ РАЦІОНАЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ І СТИМУЛЮВАННЯ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗАСУДЖЕНИХ	108
3.1 Поняття стимулювання у кримінально-виконавчому праві	108
3.1.1 Стимул як заохочення у правозастосовній діяльності	108
3.1.2 Стимулювання як інститут кримінально-виконавчого права	126
3.2 Види стимулів у кримінально-виконавчому праві	133
ВИСНОВКИ	149
Додаток А	157
Додаток Б	160
Додаток В	169
Список використаних джерел	180

Перелік умовних позначень

ДПтС України	– Державна пенітенціарна служба України
ЄВП	– Європейські в'язничні правила
НДІ ВПЗ ім. акад. В.В. Сташиса	
НАПрН України	– Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України
КВК України	– Кримінально-виконавчий кодекс України
КВК РФ	– Кримінально-виконавчий кодекс Російської Федерації
МСП	– Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями Організації Об'єднаних Націй
ВТК УРСР	– Виправно-трудоий кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки
ВТК РРФСР	– Виправно-трудоий кодекс Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки

Вступ

Ще у 80-ті роки минулого століття російський вчений М. О. Стручков писав, що незважаючи на важливість проблем принципів права в цілому та принципів окремої галузі права, вони є недостатньо розробленими. Він підкреслював, що це стосується і теорії кримінально-виконавчого права, де нерідко висловлюються суттєво відмінні один від одного точки зору на систему принципів і зміст окремих принципів [173, с. 81]. Реформування галузі кримінально-виконавчого законодавства у напрямку гуманізації та соціальної переорієнтації процесу виконання кримінальних покарань сприяло й оновленню системи принципів, фундаментальних ідей, що лежать в основі галузі кримінально-виконавчого законодавства. Однією з таких важливих ціннісно-нормативних основ кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарання, й став галузевий принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених. Сформульований наукою кримінально-виконавчого права цей принцип отримав своє закріплення у ст. 5 чинного КВК України, але дискусійними залишились питання щодо його сутності та правової природи, не створено загальної концепції його розуміння. Актуальність аналізу змісту останнього та його особливостей обумовлюється необхідністю його забезпечення як орієнтира ефективного впровадження заходів примусу і стимулювання засуджених у процесі виконання-відбування покарання.

В Україні ще не провадилося досліджень, в яких би комплексно на монографічному рівні розглядалися питання цього галузевого

принципу. Саме цим і пояснюється вибір теми даного монографічного дослідження.

Значний внесок у вивчення проблеми принципів кримінального та кримінально-виконавчого права в різні часи своїми працями зробили такі вчені, як А. П. Гель, С. В. Гізімчук, О. І. Зубков, В. Д. Іванов, О. А. Ігнат'єв, С. Г. Келіна, М. І. Ланкін, М. П. Мелент'єв, О. С. Міхлін, О. Є. Наташев, П. Г. Пономар'єв, М. С. Рибак, В. І. Селіверстов, О. А. Сизая, С. М. Смирнов, Л. В. Смоліна, І. А. Сперанський, А. Х. Степанюк, М. О. Стручков, А. А. Толкаченко, Н. В. Угольников, І. В. Шмаров, І. С. Яковець та ін. Серед представників інших галузевих юридичних наук, які розробляли питання принципів права, можна назвати таких науковців, як І. Л. Беспалько, Т. М. Добровольська, В. Т. Маляренко, В. І. Маринів, О. М. Овчаренко, С. П. Погребняк, Н. Ю. Сакара, І. В. Тиричев, О. В. Шутенко та ін.

Зокрема, певні аспекти питання принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених за російським законодавством були висвітлені у кандидатській дисертації С. М. Смірнова [166].

Проблеми, пов'язані з вивченням примусу і стимулювання, досліджували багато вчених–теоретиків права і представників різних галузевих юридичних наук, зокрема: С. С. Алексєєв, В. М. Баранов, Д. М. Бахрах, Т. О. Гуменюк, Н. А. Гущина, І. Е. Звечаровський, А. І. Каплунов, С. М. Кожевников, Т. О. Коломієць, Ф. М. Кудін, О. В. Левін, О. В. Малько, М. М. Остафійчук, М. В. Романов, В. В. Серьогіна, А. Ф. Сизий, В. М. Скобелкін, П. В. Хряпінський та ін.

Окремі обов'язкові складники (елементи) принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених – примус і стимулювання – заслуговують на пильну увагу, тому що віддзеркалюються у його змісті у вигляді специфічної логічної форми (особливої пари понять), що ґрунтується на певній діалектичній єдності і взаємозв'язку між указаними елементами як багатоаспектними явищами правової сфери, створюючи досить складне дослідницьке поле.

Актуальність наукового аналізу понять «примус» і «стимулювання» пов'язана з потребою визначення їх галузевих особливостей з позицій кримінально-виконавчого права, розгляду різноманітності їх форм і видів, отримання теоретичних і практичних новацій із цих питань, оскільки саме за рахунок появи інших видів примусу і стимулювання дія досліджуваного принципу наповнюватиметься новим змістом. До того ж тільки чіткі правові рамки функціонування цих категорій права зможуть реально захистити свободу особистості під час виконання-відбування покарання, забезпечити найбільш якісну реалізацію примусових і стимулюючих заходів впливу до засуджених, уникнути помилок у трактуванні й застосуванні вказаного принципу та його елементів. У зв'язку із цим такі напрямки наукових пошуків видаються доволі перспективними для науки кримінально-виконавчого права й обумовлюють актуальність теми монографічного дослідження.

Метою цього монографічного дослідження є розроблення єдиної концепції розуміння принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених з позицій досягнень науки кримінально-виконавчого права й обґрунтування рекомендацій щодо забезпечення реалізації вказаного галузевого принципу у практичній площині. Для її досягнення поставлені такі задачі:

- узагальнити існуючі концептуальні підходи щодо принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених, розглянути його роль і значення в системі принципів кримінально-виконавчого законодавства;
- сформулювати дефініцію досліджуваного принципу та виділити його ознаки;
- поглиблено вивчити питання щодо його закріплення в міжнародних нормативних актах;
- розкрити передумови ефективності втілення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання право-

слухняної поведінки засуджених у практику виконання-відбування покарань;

- з'ясувати природу примусу і стимулювання як складових частин цього принципу в галузі кримінально-виконавчого права;

- установити підстави класифікації примусових і стимулюючих заходів у науці кримінально-виконавчого права;

- запропонувати нові ефективні їх види як рекомендації для кримінально-виконавчого законодавства України;

- визначити вихідні позиції загальної концепції існування інститутів примусу і стимулювання в галузі кримінально-виконавчого права, підкреслити особливості їх формування;

- виявити організаційно-правові проблеми реалізації вказаного принципу й навести науково обґрунтовані пропозиції щодо їх розв'язання.

Теоретичне підґрунтя монографії становлять досягнення представників багатьох наук: праці філософів, учених у галузі історії й загальної теорії держави і права, кримінального і кримінально-виконавчого права та ін. Нормативний фундамент дослідження складають Конституція України, чинне кримінальне і кримінально-виконавче законодавство України, міжнародні правові акти тощо.

Емпіричною базою монографічного дослідження послужили результати узагальнення проведених анкетувань: 300 працівників органів та установ виконання покарань м. Харкова щодо забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених; 300 засуджених м. Харкова стосовно дотримання зазначеного принципу.

Основою монографії стало дисертаційне дослідження «Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених», яке було захищено автором 12 листопада 2012 р. у спеціалізованій вченій раді Д 64.086.01 у Національному університеті «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» на здобуття наукового ступеня канди-

дата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

Авторка висловлює щирю подяку:

– науковому керівникові, доктору юридичних наук, професору кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», завідувачу сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України **Анатолію Хомичу Степанюку** – за спрямування наукового пошуку й щирю підтримку при написанні роботи;

– директору НДІ ВПЗ ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України, доктору юридичних наук, професору, академіку НАПрН України **Вячеславу Івановичу Борисову**; заступнику директора з наукової роботи Інституту, доктору юридичних наук, старшому науковому співробітнику **Владиславі Станіславівні Батургаресвій** та всьому колективу сектора дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства НДІ ВПЗ ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України – за створення сприятливих умов для наукової діяльності й за всебічну допомогу;

– рецензентам монографії: директору Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ, доктору юридичних наук, професору **Олександрю Григоровичу Колбу** та професору кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидату юридичних наук **Володимирю Іллічу Тютюгіну** – за слушні зауваження та цінні поради.

РОЗДІЛ 1

ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ РАЦІОНАЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ І СТИМУЛЮВАННЯ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗАСУДЖЕНИХ

1.1 Загальна характеристика принципів кримінально-виконавчого законодавства

1.1.1 Визначення принципів кримінально- виконавчого законодавства в науці кримінально-виконавчого права

Організація процесу виконання-відбування покарання є певною керованою системою, яка засновується на принципах, що закріплюються у кримінально-виконавчому законодавстві. Для розуміння сутності принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань слід вивчити етимологію терміна «принцип законодавства», проаналізувати його властивості як правової категорії та розглянути особливості цього явища.

При викладенні цього питання також може скластися враження про термінологічну неодноманітність при використанні термінів «принципи права» та «принципи законодавства», що наводяться у тексті монографії, але це пояснюється тим, що взагалі в теорії права щодо принципів здебільшого наводяться визначення принципів права, з яких і треба виходити при визначенні принципів законодавства, оскільки з методологічної точки зору принципи права і законо-

давства, їх співвідношення можна зобразити як зміст (принципи права) і форму (принципи законодавства) [176, с. 23].

Слово «принцип» походить від латинського *principium* – начало (змістовний зв'язок спостерігається і з латинським словом *princes* – перший, головний) [105, с. 534]. Поняттям принципу визначається основне, вихідне положення якої-небудь теорії, вчення, науки тощо [110, с. 515]. В. І. Даль наводив коротке та ємне визначення принципу як наукової та моральної засади, підвалини, правила, основи, від якої не відступають [38, с. 431]. Під принципом також убачають (від лат. *principium* – начало, основа) – першооснову, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки [193, с. 525]. Ю. О. Волошин розглядає принцип як «основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації. Принципу притаманна властивість абстрактного відображення закономірностей соціальної дійсності, що зумовлює їх особливу роль у структурі широкого кола явищ. Принцип є джерелом багатьох явищ або висновків, що належать до нього, як дія до причини (принцип реальний) або як наслідки до підстави (принцип ідеальний)» [207, с. 110–111]. О. М. Юхимюк також говорить, що принципи відрізняються універсальністю, вищою імперативністю, загальнозначимістю та стабільністю [209, с. 68].

Як вважає П. М. Рабінович: «Принципи права – керівні засади (ідеї), які визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин. Значення принципів права полягає в тому, що вони у стислому вигляді, концентровано відображають найсуттєвіші риси права, є його квінтесенцією, “обличчям”». До видів принципів права він відносить: загальнолюдські (цивілізаційні), типологічні, конкретно-історичні, галузеві, міжгалузеві [207, с. 128].

Інші науковці під принципами права розуміють «закріплені у праві головні ідеї, вихідні засади, або основи функціонування, що характеризують його зміст, головне призначення права, обумовлені

загальними закономірностями розвитку суспільства. У принципах права дістають вияв взаємодія та співвідношення окремих явищ державно-правової дійсності. Існують різні класифікації принципів права: а) загальноправові; б) галузеві і міжгалузеві; в) інститутів права; г) типологічні та інші» [130, с. 405].

Спробуємо докладно розглянути суттєві риси принципів законодавства, що містять у собі певну наукову цінність для нашого дослідження.

Характерною особливістю принципів законодавства виступає їх можливість «згортання» знань про суспільні відносини окремої сфери правового регулювання та приведення їх до певної компактної форми припису. Таким чином, принципи законодавства виявляють загальні риси у певній кількості правових відносин і приводять їх у єдину систему, тим самим економлячи мислення правозастосувача, розкривають та пояснюють засади правового регулювання. Отже, принципи мають певну абстрактність та ідеологічну цінність.

Ще однією характерною особливістю всіх принципів законодавства є їх історична відносність, оскільки принципи законодавства певним чином відображають сучасні політичні та суспільні процеси, що відбуваються в державі. Сучасний етап розвитку української державності та суспільні перетворення в країні свідчать про здійснення правової реформи, невід'ємним елементом якої є реформування кримінально-виконавчої системи на гуманістичних засадах. Хоча принципи законодавства й не залишаються незмінними у процесі суспільного розвитку: обов'язково щось відкидається, щось уточнюється, вноситься щось нове, забезпечуючи безперервність правового розвитку, але порівняно з динамікою розвитку деяких норм права принципи законодавства залишаються відносно статичними.

Втілення принципів у конкретних галузях законодавства та їх реалізація у правозастосовній діяльності свідчить про їх об'єктивний характер. Вони існують незалежно від здібностей та глибини усвідомлення їх людьми [18, с. 123]. Без норми принцип втрачає свій практичний аспект, бо саме норма є першою стадією механізму пра-

вового регулювання, що покликаний здійснювати «юридичне програмування» соціального життя [205, с. 57–59]. Отже, будь-який принцип має властивість нормативності і виступає щодо тієї чи іншої діяльності як певне вихідне, базове правило, вимога, якому вона повинна відповідати [201, с. 52–64].

Загальносоціальна природа всіх принципів законодавства характеризується їх діалектичним взаємозв'язком з нормами моралі, ідеями справедливості та гуманізму. Сутність принципів права повною мірою дозволяє їм вміщувати вимоги моральності [29, с. 121]. Справедливість у сфері виконання-відбування покарань виступає у ролі важливого мірила останнього і критеріїв оцінки правильності обраних правових заходів впливу, вона служить для співвідношення різноманітних, іноді суперечливих, вимог та інтересів. О. І. Цибулевська справедливо вказує на те, що принципи є об'єктивною властивістю права. Вони відображають закономірності розвитку, потреби цього суспільства, держави. У цьому їх соціальна обумовленість, залежність від реальних життєвих умов, у тому числі моральних відносин [200, с. 97].

У теорії права зазначається, що принципи права як вихідні положення пронизують (повинні пронизувати) усю структуру права – правосвідомість, норми, правовідносини, а також правозастосовну практику [90, с. 12]. Узагалі принципи права спрямовують і синхронізують увесь механізм правового регулювання суспільних відносин, розкривають місце права в суспільному розвитку. Саме принципи права є критерієм правомірності дій громадян і державного апарату в цілому та за належних умов сприяють зростанню правосвідомості населення, правової культури й освіти [63, с. 26]. Слушним є твердження А. М. Васильєва, що відображені в законодавстві правові принципи, по-перше, самі набувають регулюючого значення, впливаючи на правосвідомість людей, і по-друге, виступають як відповідні засади для подальшого розвитку законодавчої і правозастосовної діяльності [23, с. 222].

Під кутом зору нашого дослідження наведені вище точки зору Ю. О. Волошина, К. В. Шундикова, О. М. Юхимюк є найбільш сприйнятними і відображають суттєві риси принципів законодавства, такі як нормативний характер, універсальність, вища імперативність і загальна значущість. Ці принципи характеризують не тільки сутність, а й зміст права, відображають не тільки його внутрішню будову, статику, а також увесь процес його застосування, його динаміку. З огляду на філософську сутність, абстрактність і одночасно детермінованість умовам суспільного життя принцип стає об'єктом дослідження вчених [81, с. 29].

У наш час публікації відносно принципів кримінально-виконавчого права та законодавства містяться загалом у підручниках кримінально-виконавчого права, де науковці мимохідь розглядають ці питання. Дослідження з цієї проблематики відрізняються вузькоспеціальним характером та розрізненістю. Із загального поняття принципів законодавства формуються поняття принципів галузей законодавства, серед яких, зокрема у рамках нашого дослідження, першочергової уваги заслуговують поняття, природа та правова характеристика принципів кримінально-виконавчого законодавства. Принципи кримінально-виконавчого законодавства – це фундаментальні положення кримінально-виконавчого права, що безпосередньо знайшли своє спеціальне закріплення в нормах кримінально-виконавчого закону і в цьому значенні збігаються із поняттям принципів галузі кримінально-виконавчого права.

У зв'язку з цим необхідно розглянути позиції вчених-юристів, що зупинялися на понятті принципів кримінально-виконавчого права та законодавства й відзначали різні їх аспекти. Так, А. Х. Степанюк під принципами кримінально-виконавчого права розуміє об'єктивно обумовлені процесом виконання покарання вихідні положення, основні керівні засади, що пронизують та характеризують виконавчу діяльність [170, с. 77–78]. На думку В. І. Селіверстова та І. В. Шмарова, принципи кримінально-виконавчого права призначені визначати стратегію і напрями розвитку окремих інститутів і норм, забезпечу-

вати системність правового регулювання суспільних відносин, що виникають при виконанні покарання [183, с. 27]. Н. В. Угольникова зазначає, що принципи кримінально-виконавчого права – це основні правові положення, які визначають побудову процесу виконання покарання, усіх його стадій, форм та інститутів і тим самим забезпечують завдання, що стоять перед ним та є одягненими у форму правових норм [188, с. 24]. Згідно з позицією А. А. Толкаченка, як керівні та основоположні ідеї кримінально-виконавчого права, що виробляються внутрішньою соціальною політикою держави і реалізуються у законодавстві, виступають певні принципи виконання кримінальних покарань. Принципи кримінально-виконавчого права базуються на загальних положеннях про право та стійких ідеях галузей законодавства у сфері боротьби зі злочинністю, передусім кримінального [186, с. 18]. Слід зазначити, що подібні визначення принципів кримінально-виконавчого права й законодавства притаманні й іншим науковцям цієї галузі права. Таким чином, логічним видається висновок, що принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання та відбування покарань – це керівні ідеї, що виступають ключем до вирішення корінних питань у цій сфері, а саме: положення особи і діяльності відповідних правозастосовних органів у зв'язку з виконанням-відбуванням покарання, спрямованості, підстав та обсягу кримінально-виконавчого регулювання суспільних відносин. Як і будь-який принцип, принцип кримінально-виконавчого законодавства є загальнонауковим поняттям, що має для цієї галузевої науки першорядне методологічне значення.

Ураховуючи викладене, доцільно проаналізувати природу принципів кримінально-виконавчого законодавства та навести їх суттєві ознаки.

Особливість принципів кримінально-виконавчого законодавства обумовлюється своєрідністю його предмета, методу, функцій та завдань у системі українського законодавства. Предметом регулювання кримінально-виконавчого права й законодавства насамперед є діяльність органів і установ виконання покарань, що впливає з п. 14 ст. 92

Конституції України, де вказується, що виключно законами України визначаються організація і діяльність органів і установ виконання покарань. Крім того, ч. 1 ст. 1 КВК України уточнює: «Кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань» [75, с. 5].

Що стосується питання відносно методів правового регулювання цієї галузі права, то у сфері виконання кримінальних покарань застосовуються такі три основних методи правового регулювання суспільних відносин: примусовий (імперативний, метод владного наказу), до змісту якого входить використання наказів, вимог, розпоряджень, забезпечених можливістю використання правового примусу; диспозитивний, який надає засудженому право вибору поведінки у передбачених законом випадках; заохочувальний метод (стимулювання).

Так, наприклад, включені до кримінально-виконавчого законодавства загальноправові принципи, що збігаються з принципами інших галузей законодавства, у цілому зберігають свій сутнісний зміст, але разом із тим набувають специфіки, яка обумовлюється предметом та необхідністю забезпечення особливостей правового регулювання суспільних відносин під час виконання покарань. Розроблені наукою кримінально-виконавчого права принципи цієї галузі законодавства слід розглядати як ідеальний результат правового регулювання, засади, що спрямовують та організують кримінально-виконавчу діяльність. Отже, основне призначення принципів кримінально-виконавчого законодавства полягає у регулюванні кримінально-виконавчої діяльності шляхом встановлення її важливих ціннісно-нормативних основ.

Також принципи кримінально-виконавчого права, як правильно підкреслює В. І. Селіверстов, визначають побудову та зміст Особливої частини КВК РФ, впливають на зміст його інститутів та норм, а також на практику виконання кримінальних покарань, корегуючи її на користь реалізації прогресивних ідей законності, гуманізму, рівності громадян перед законом [153, с. 15, 16].

Науковці О. Є. Наташев та І. А. Сперанський справедливо вказували на наявність прямого взаємозв'язку між принципами та закономірностями виконання покарання [103, с. 17; 169]. А. Х. Степанюк зазначає, що принципи схематизують практику виконання покарань [170, с. 77]. Принципи кримінально-виконавчого законодавства стосуються як усіх видів покарань, так і виконання окремих покарань та інших засобів кримінально-правового характеру. Тому можна зробити висновок, що оскільки кожний принцип кримінально-виконавчого законодавства становить правило діяльності установ виконання покарань, відображаючи взаємовідносини засудженого та адміністрації виконання покарання у процесі виконання-відбування кримінального покарання, то принципи кримінально-виконавчого законодавства можуть визначатися як процес, як зміст чи характер цієї діяльності, що, на нашу думку, також є суттєвою ознакою принципів кримінально-виконавчого законодавства.

Принципи кримінально-виконавчого законодавства засновуються передусім на Конституції України, що має пряму дію, на міжнародних актах та стандартах у цій сфері, на основоположних інститутах кримінального права.

Специфічною ознакою принципів кримінально-виконавчого законодавства є наявність у них яскраво вираженої регулятивної функції, що визначає відповідні норми функціонування узагальнених суспільних відносин. Для кожного принципу властива певна нормативність.

Існуюча система принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань, що отримала своє законодавче закріплення у ст. 5 чинного КВК України, містить такі складові: невідворотність виконання і відбування покарань, законність, справедливість, гуманізм, демократизм, рівність засуджених перед законом, повага до прав і свобод людини, взаємна відповідальність держави і засудженого, диференціація та індивідуалізація виконання покарань, раціональне застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним

впливом, участь громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань. Погодимось з позицією М. Рибака, що законодавчо закріплені принципи є підсумком розвитку політики у галузі кримінально-виконавчого права, відображають досягнення вітчизняної науки у сфері правового регулювання виконання та відбування покарання [144, с. 112]. Разом із тим закріплення системи принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарання законодавцем у відповідній статті Кодексу усуває розбіжності та суперечності у визначенні кола керівних правових ідей цієї сфери і приводять до єдиного розуміння системи принципів кримінально-виконавчого законодавства, а значить, сприяє єдиному її застосуванню. До того ж це активізує зацікавленість до природи та змісту кожного принципу кримінально-виконавчого законодавства, а також до їх окремих аспектів, створюючи нові тематики досліджень та визначаючи стратегічний напрям майбутнього розвитку кримінально-виконавчого права і законодавства в цілому. Таким чином, усі принципи кримінально-виконавчого законодавства покликані визначати стратегію та напрями розвитку як усієї галузі права, так і її окремих інститутів, а отже, несуть у собі ідеолого-правовий та стратегічний характер.

Характерною рисою принципів кримінально-виконавчого законодавства є наявність стійкого зв'язку між окремими принципами усередині системи принципів кримінально-виконавчого законодавства. Слушною є думка А. А. Толкаченка, що всі вони пов'язані між собою, доповнюють один одного, тому їх реалізація при виконанні покарань є комплексною [186, с. 21]. Наразі слід визнати, що вся сукупність принципів кримінально-виконавчого законодавства стосується одного абстрактно окресленого процесу виконання-відбування покарання, в якому обов'язково переплітається дія всіх взаємозв'язаних принципів кримінально-виконавчого законодавства. Так, наприклад, загальноправова вимога справедливості має бути дотримана у всіх правовідносинах, що виникають під час виконання покарання, враховуватися при дотриманні інших принципів кримінально-виконав-

чого законодавства. Зміст принципів кримінально-виконавчого законодавства як нормативних засад та приписів, що визначають і регулюють ключові моменти організації виконання-відбування покарання, потребує ретельної правової регламентації та наукового обґрунтування з тим, щоб були додержані вимоги справедливості, гуманізму та дотримані права засуджених під час відбування покарання, а так само заходи правового впливу до засуджених використовувалися тільки тоді і тільки в тих межах, які необхідні для досягнення покладених перед покаранням цілей та завдань.

Характерною особливістю принципів кримінально-виконавчого права виступає неприпустимість будь-яких винятків із них [208], тобто кримінально-виконавче право – це така галузь права, у межах якої правовідносини, що виникають, підлягають найбільш тотальному нормативному регламентуванню та дотриманню певної форми у всіх ланках і на всіх етапах процесу виконання та відбування покарання.

Треба підкреслити, що роль принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарання є багатогранною.

Важливим також є розгляд питання щодо виділення певних вимог, яким повинні відповідати принципи кримінально-виконавчого законодавства як правові категорії. На нашу думку, до вимог, що пред'являються до ефективно сконструйованого та діючого правового принципу кримінально-виконавчого законодавства, можна віднести такі:

1. Конструктивність. Має бути розроблений чіткий та ефективний механізм правової реалізації норм права, що вміщуються у змісті принципу, опрацьований набір процедур (алгоритмів), за допомогою яких буде здійснюватися застосування всієї його конструкції.

2. Функціональна повнота. Потребує чіткого визначення питання відносно того, для вирішення яких завдань призначений цей принцип кримінально-виконавчого законодавства, і чи ці завдання дійсно дотримуються та вирішуються на практиці.

3. Доступність до врегульованих принципом благ (предмета регулювання), яка виступає найбільш важливою властивістю цього принципу кримінально-виконавчого законодавства. Тому ми вважаємо за необхідне підвищувати правосвідомість засуджених, наприклад з питань доступу до стимулів.

4. Точність. Кожний принцип кримінально-виконавчого законодавства повинен мати відповідну, розроблену наукою кримінально-виконавчого права концепцію та зрозумілу правову характеристику.

5. Системність. Побудова кожного принципу кримінально-виконавчого законодавства повинна бути цілісною, об'єктивно існуючою системою з високим рівнем внутрішньої організації, достатньою для вирішення певних завдань та зручною для використання у визначених ситуаціях.

6. Істинність та реальність. Принципи кримінально-виконавчого законодавства повинні наближатися до об'єктивної істини та відповідати реальності.

7. Необхідність та доцільність. Закріплення кожного принципу кримінально-виконавчого законодавства характеризується необхідністю та доцільністю на сучасному етапі розвитку Української держави. Ідея цільового спрямування (доцільності) принципу законодавства виступає невід'ємною властивістю ефективного принципу. Всі принципи кримінально-виконавчого законодавства відіграють особливу роль у питанні досягнення мети кримінального покарання.

8. Раціональність принципів кримінально-виконавчого законодавства. Раціональна складова принципу кримінально-виконавчого законодавства є загальною умовою його ефективного функціонування відповідно до інтересів та можливостей у процесі виконання покарання. Основною метою раціонального підходу є, таким чином, оптимізація результатів дії кримінально-виконавчого права в цих умовах при дотриманні певних засад та правил.

9. Індикативність (від слова «індикатор», з лат. *indicator* – показник). Принцип кримінально-виконавчого законодавства повинен бути

показником для вирішення можливих проблем, що виникають у практиці виконання покарань у сфері його дії.

Принципи кримінально-виконавчого законодавства повинні бути суворо визначеними у законі реальними правовими засобами раціонального регулювання відносин у сфері виконання кримінальних покарань, дотримання прав та свобод засуджених, діючими інструментами проти всюдозволеності персоналу органів і установ виконання покарань відносно засуджених, сприяти створенню нормального режиму відбування покарання.

У підсумку принципи кримінально-виконавчого законодавства можна визначити як вихідні засади та положення процесу виконання-відбування покарання, які закріплені у кримінально-виконавчому законі та мають ідеологічно-правовий, нормативно-регулюючий та стратегічний характер, підкріплені певним правовим інструментарієм у процесі здійснення кримінально-виконавчої діяльності, обумовлені цілями виконання покарання.

1.1.2 Місце принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених у системі принципів кримінально-виконавчого законодавства

Процес виконання кримінальних покарань, який пов'язаний із певним обмеженням прав та свобод засуджених, зумовлює потребу у створенні власної системи принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарання.

Як вказувалось вище, принципи законодавства «пронизують» усю нормативну тканину кримінально-виконавчого закону, а їх система, що закріплена у ст. 5 КВК України, являє собою єдину, логічно збалансовану ієрархію принципів, у якій наука за сферою поширення виділяє *загальноправові, міжгалузеві принципи та принципи галузі права.*

Загальноправові принципи займають у системі правових принципів особливе місце та притаманні всім галузям законодавства. У теорії кримінально-виконавчого права до них відносять: законність, справедливість, гуманізм, демократизм та рівність засуджених перед законом [71; 155; 185; 210]. Специфіка загальноправових принципів полягає в тому, що на відміну від інших правових принципів кримінально-виконавчого законодавства, вони є більш об'єктивними за своїм змістом, суворо детермінованими реальною дійсністю, оскільки пояснюють соціально-політичне значення існування всіх інших правових установлень кримінально-виконавчого закону, і тим самим надають законодавству єдність, логічність та усталеність. Цілком закономірно, що при формулюванні загальноправових принципів вчені не можуть уникнути високого ступеня абстрактності змісту даних принципів. Загальноправові принципи виступають стосовно галузевих як визначальні та стратегічні, охоплюючи своїм змістом результат правового впливу в цілому.

Міжгалузеві принципи характерні для суміжних галузей законодавства, що можуть бути об'єднані у певний комплекс видів галузей законодавства, наприклад, комплекс галузей кримінально-правового циклу. При цьому міжгалузеві принципи кожної галузі законодавства мають певні особливості залежно від урегульованих нормами права суспільних відносин. До міжгалузевих принципів кримінально-виконавчого законодавства можна віднести такі принципи: диференціації та індивідуалізації виконання покарань, невідворотності виконання і відбування покарань.

Галузеві принципи законодавства властиві тільки для галузі кримінально-виконавчого законодавства, відображують її характерні особливості та її сутність. Вони мають специфіку й певну самостійність у межах однієї галузі права [62, с. 22]. Галузевими називають такі принципи кримінально-виконавчого законодавства: раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки; поєднання покарання з виправним впливом; взаємної відповідальності держави і засудженого; участі громадськості в перед-

бачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань. Значення цих галузевих принципів для правового регулювання підвищується, коли вони не тільки названі, а й визначені у кодифікованому законі з урахуванням специфіки предмета і методу галузевого регулювання, що було залишено для наступної наукової розвідки вчених. Галузеві принципи покликані деталізувати засади кримінально-виконавчої діяльності, конкретизувати та уточнювати правовідносини у процесі виконання-відбування покарання. Галузеві принципи кримінально-виконавчого законодавства у порівнянні із загальноправовими принципами швидше реагують на динаміку соціальних інтересів.

Так, наприклад, у системі галузевих принципів вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства також відбулися зміни – було узято курс на гуманізацію процесу виконання покарань та стимулювання правослухняної поведінки засуджених, у зв'язку з чим до системи принципів внесено новий галузевий принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених.

Характерним для галузевих принципів кримінально-виконавчого законодавства є те, що вони охоплюють і повною мірою відображають предмет правового регулювання всієї галузі права.

Галузевий принцип – це більш конкретизована модель регулювання процесу виконання-відбування покарання, що включає припис про здійснення конкретних дій (наприклад, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань), використання певних правових заходів впливу у заданих умовах (наприклад, примус і стимулювання), що необхідні для реалізації ефективного виконання покарання. Якщо розглядати принцип кримінально-виконавчого законодавства як регулятивну частину права, як певний правовий захід впливу, то виявляється, що інструментальна сутність та структура різних галузевих принципів неоднорідні. Галузевий принцип законодавства може включати у свою структуру найрізноманітніші правові заходи впливу, кожний із яких

зорієнтований на досягнення єдиного результату з ефективного виконання-відбування покарань. Такий різновид галузевого принципу як, наприклад, галузевий принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених, найбільш наочно демонструє тісний діалектичний зв'язок телеологічного¹ та інструментального начал у правовій формі. Таким чином, не слід применшувати значення галузевих принципів, оскільки саме вони поєднують загальні орієнтири з конкретним правовим інструментарієм, конкретизують їх, сприяють їх поетапній практичній реалізації.

Зовнішньо специфічні властивості явища розкриваються у функціях [106, с. 53]. Пізнанню особливостей феномену галузевих принципів кримінально-виконавчого законодавства сприяє вивчення цього явища у функціональному аспекті. Кожний із галузевих принципів виконує власну специфічну функцію – від стримування держави, яка має у своєму підпорядкуванні апарат примусу, до заохочення засудженого, формування в нього правослухняної мотивації дій. Але всі галузеві принципи кримінально-виконавчого законодавства характеризуються виконанням узагальнених функцій (ролей у процесі виконання покарання), найбільш важливими з яких, вважаємо, можна назвати такі: 1) регулятивна функція, у зв'язку з якою галузеві принципи виконання і відбування покарання мають низку особливостей, обумовлених загальнообов'язковістю, тобто виступають певними засобами регулятивного порядку для досягнення поставлених перед галуззю цілей покарання (кари, виправлення, запобігання вчиненню нових злочинів). У цьому зв'язку послідовною уявляється позиція С. Г. Келіної та В. М. Кудрявцева відносно того, що правові принципи – це не пасивне відображення дійсності і не абстрактні побажання, а діючий інструмент регулювання правових відносин [61, с. 23]; 2) мотиваційна функція виявляється у вигляді виховного впливу на суб'єктів кримінально-виконавчої діяльності, через яку вони пізнають сутність та значення самого існування галузевих принципів кримінально-виконавчого законодавства, передбачених ними конкретних

¹ Слово «телеологічний» означає цільовий.

юридичних засобів, що орієнтують на ті вихідні цінності, які лежать в основі правової політики держави у сфері виконання покарань; 3) оцінююча функція виражається у своєрідній оцінці практики виконання покарання з відображенням суперечностей між проголошеними вихідними засадами кримінально-виконавчого регулювання та правозастосуванням. Ця функція галузевих принципів сприяє оцінці ефективності діяльності органів та установ виконання покарань з точки зору відповідності встановленим галузевим принципам, що виявляє наявність або відсутність відхилень від їх нормального функціонування, дозволяє своєчасно провести діагностику наявних та потенційних проблем, визначити рівень ефективності дії принципу в цілому, спланувати та реалізувати необхідні заходи щодо усунення негативних відхилень; 4) прогностична (програмуюча) функція галузевих принципів характеризується тим, що ці принципи визначають основні напрями поточного вдосконалення та стратегічного розвитку кримінально-виконавчого законодавства та правозастосовної діяльності. Принципи узагальнюють знання про сутність предметів та процесів, у зв'язку з якими виникли ці знання, і одночасно відбивають вироблений на цій основі ідеал, що виступає як мета у практичній діяльності [23, с. 217]. Також принципи права як категорії сутнісного порядку визначають зміст не тільки діючих, але певною мірою й майбутніх норм [179, с. 71]; 5) стимулююча функція, яка виражається в тому, що галузевий принцип у процесі правового регулювання організує та направляє активність суб'єктів, стає причиною їх правомірної поведінки. Стимулююча функція галузевого принципу кримінально-виконавчого законодавства посилюється органічним зв'язком принципу з відповідними засобами його реалізації, тому що тільки в сукупності з цими засобами принцип здатний на реальні перетворення; 6) комунікативна функція, яка характеризується внутрішнім зв'язком та збалансованою дією всіх галузевих принципів кримінально-виконавчого законодавства, на підставі яких базуються відповідні правовідносини між суб'єктами (адміністрацією установи виконання

покарань та засудженими) та іншими учасниками кримінально-виконавчої діяльності за певних умов.

Таким чином, у функціях галузевих принципів акумулюється їх спрямованість на вирішення докорінних завдань, що стоять перед кримінально-виконавчим правом на даному етапі його розвитку, що і свідчить про їх динамізм.

Виходячи із викладеного вище, можна зробити висновок, що галузеві принципи кримінально-виконавчого законодавства – це законодавчо передбачені основні положення, що виступають конкретизованими та деталізованими до процесу виконання-відбування покарання ідеальними моделями, на яких базуються конкретні дії суб'єктів кримінально-виконавчої діяльності із застосування певних правових заходів впливу, що втілюють у собі специфіку цієї галузі законодавства.

1.2 Визначальні риси принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених

1.2.1 Зміст принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених за українським і російським законодавством

Виконання покарання тільки тоді буде законним, якісним, ефективним та виправданим, коли воно буде здійснюватися відповідно до принципів кримінально-виконавчого законодавства, а також із дотриманням міжнародних стандартів у цій сфері.

Особливої уваги заслуговує недостатньо досліджений та вельми актуальний в умовах демократизації суспільних процесів сучасної України галузевий принцип кримінально-виконавчого законодавства –

принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених, покликаний вирішувати завдання з підтримання соціально корисної поведінки та запобігання суспільно шкідливим вчинкам засуджених шляхом застосування до них комбінації правового примусу та стимулювання. Актуальність саме цього принципу визнається більшістю вчених, а особливо значний доробок щодо характеристики зазначеного принципу здійснений російськими науковцями, що пояснює вибір на користь вивчення саме досвіду РФ із цього питання. Так, Н. А. Гущина зазначає, що держава, використовуючи правові форми впливу на суспільні відносини, покладає на себе обов'язок забезпечувати досягнення запланованого результату заходами заохочення за особливо корисну для суспільства поведінку та примусовими заходами викориняти соціально шкідливі його форми. Досягнення законотворчої поведінки створює сприятливий режим для руху суспільства до більш високого ступеня цивілізації [36, с. 83].

Особливий і незмінний науковий інтерес до принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених зумовлюється потребою забезпечення розгортання стабільних процесів виконання і відбування покарань, визначення стратегії розвитку окремих кримінально-правових інститутів і норм кримінально-виконавчого законодавства.

З метою формулювання авторського визначення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених проведемо порівняльний аналіз існуючих точок зору щодо змісту цього галузевого принципу за українським та російським законодавством.

Слід зазначити, що на сьогодні в Україні щодо загального бачення галузевого принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених можна зустріти позиції відносно невеликого кола науковців у галузі кримінально-виконавчого права, зокрема, це А. П. Гель, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець [27; 170; 76] та деякі інші.

Так, А. П. Гель під вищезгаданим принципом розуміє «не що інше, як принцип поєднання методів переконання та примусу як загальнодержавних методів управління. Цей принцип виявляється в тому, що в ході виконання і відбування покарання до засудженого застосовуються як каральні, так і виховні засоби впливу. Цей принцип втілюється у зміні умов тримання засуджених, у застосуванні до засуджених до різних видів кримінальних покарань заходів заохочення і стягнення, передбачених у статтях 46, 67–68, 82–83, 130, 132, 144–145 КВК України» [27, с. 42]. Загалом ми поділяємо позицію А. П. Геля, але слід відмітити, що цей принцип також включає, крім методів переконання та примусу, названих цим науковцем, також і заохочувальний (стимулюючий) метод правового впливу на поведінку засуджених.

А. Х. Степанюк та І. С. Яковець стверджують, що цей принцип «також є принципом окремих інститутів кримінально-виконавчого законодавства, що може бути реалізований здебільшого при виконанні покарання у виді позбавлення волі... У КВК України раціональне застосування примусових заходів закріплено в нормах, які встановлюють відповідальність засуджених, підстави, порядок і умови застосування до них заходів стягнення... Принцип стимулювання правослужняної поведінки не тільки закріплений у КВК України, але одночасно відображений і у багатьох нормах цього закону. Це перш за все заохочувальні норми. Стосовно позбавлення волі важливу роль відіграють норми стимулювання, що регулюють зміну умов тримання засуджених у кращий бік, зокрема, переведення до іншої дільниці на території установи або колонії іншого рівня безпеки. До заохочувальних норм можна віднести також положення Кодексу, що надають можливість певним категоріям засуджених проживати за межами установи виконання покарань» [76, с. 25, 26]. У цілому підтримуючи наведену точку зору, зауважимо, що застосування різних передбачених цим галузевим принципом правових заходів впливу на засуджених можливе як при застосуванні заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, так і при виконанні-відбуванні покарання у виді позбавлення

волі. Тому вважаємо, що цей принцип є не тільки принципом окремих інститутів кримінально-виконавчого законодавства, а пронизує всю галузь кримінально-виконавчого законодавства, хоча його ефективна дія більш повно виявляється саме в межах покарання у виді позбавлення волі. Треба додати, що дія принципу не обмежується тільки сферою дисциплінарної практики при виконанні-відбуванні покарання, а поширюється й на інші примусові (приміром, обшуки, застосування наручників, гумових дубинок, гамівних сорочок тощо) і стимулюючі (умовно-дострокове звільнення засудженого) заходи впливу на засуджених. Аналізуючи дію принципу, можна зробити висновок, що він має більш широку дію за колом осіб (осіб, на яких поширюється), за предметом дії принципу (коло кримінально-виконавчих відносин) та обсягом засобів реалізації цього галузевого принципу (включає інститут заходів примусу та інститут стимулювання засуджених).

У Російській Федерації принцип, що аналізується, також має свій аналог, але з більш складною назвою та структурою. Так, як принцип кримінально-виконавчого законодавства у ст. 8 КВК РФ, введеного в дію 1 липня 1997 р., законодавцем був заявлений принцип раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених і стимулювання їх правослухняної поведінки.

На думку російського законодавця, змістом цього принципу стало закріплення у кримінально-виконавчому законодавстві ідеї про те, що процес виконання покарань – це не відплата за вчинений злочин. Сутність ідеї законодавця полягає в тому, що на перше місце була поставлена мета виправлення засуджених разом із попередженням нових злочинів як засудженими, так й іншими особами [2, с. 38-39; 96; 97; 166]. Підставою закріплення принципу в КВК РФ стало те, що у пресі та на практиці набула актуальності проблема стимулювання правомірної (правослухняної) поведінки засуджених [156, с. 47].

Російські теоретики з моменту включення подібного принципу до системи принципів кримінально-виконавчого законодавства Ро-

сійської Федерації ведуть жваве обговорення та визначають ті чи інші окремі ознаки, що характерні для вказаного принципу.

Треба зауважити, що багато авторів висвітлюють суттєво різні та іноді протилежні погляди з цього приводу, як наприклад, О. І. Зубков, В. Д. Іванов, О. А. Ігнат'єв, М. І. Ланкін, М. С. Рибак, В. І. Селіверстов, О. А. Сизая, Л. В. Смоліна, А. А. Толкаченко, Н. В. Угольнікова, І. В. Шмаров та деякі інші вчені.

Зокрема, О. І. Зубков, стисло розкриваючи зміст усіх принципів кримінально-виконавчого права, окремо не виділяє принцип раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених і стимулювання їх правослухняної поведінки, однак зупиняється на ньому в рамках розгляду принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань, зазначаючи, що з огляду на належність засуджених до тієї чи іншої класифікаційної групи до них індивідуально застосовується комплекс заходів примусу, стимулювання їх правослухняної поведінки. Ефективність його застосування залежить від багатьох обставин, зокрема, від злагоженості роботи персоналу та його педагогічної майстерності [185, с. 17]. Тобто можна зробити висновок, що згідно з позицією О. І. Зубкова, принцип раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених і стимулювання їх правослухняної поведінки поглинається принципом індивідуалізації та диференціації, є його наслідком та включається в поняття принципу індивідуалізації і диференціації.

На думку А. А. Толкаченка, також із принципів диференціації та індивідуалізації виконання покарання та поєднання покарання з виправним впливом виходить законодавчо визначений принцип раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених і стимулювання їх правослухняної поведінки. Ця вимога передбачає цілеспрямований підхід до питань виконання покарань, економію заходів примусового впливу з урахуванням конкретних об'єктивних та суб'єктивних факторів [186, с. 20, 21]. В основу диференціації покладені такі принципи кримінально-виконавчого права, як соціальна справедливість, гуманізм, раціональне застосування

заходів примусу, засобів виправлення і стимулювання правослухняної поведінки засуджених [186, с. 37].

Втім, на наш погляд, вищенаведений принцип є самостійним та характеризується наявністю тісного зв'язку з іншими принципами кримінально-виконавчого законодавства. Зокрема, як сформульований українським законодавцем принцип раціонального застосування заходів примусу та стимулювання правослухняної поведінки засуджених, так і його російський аналог тісно пов'язані з принципом диференціації та індивідуалізації виконання покарань, оскільки за його допомогою здійснюється постійне вивчення особи засудженого у процесі виконання покарання, що дозволяє індивідуалізувати застосування до нього різних правових заходів, що стимулюють його поведінку. З цього приводу слід відмітити, що ці принципи є самостійними, переплітаються між собою, але не поглинаються один одним, оскільки використовують різні регулятивні форми впливу на поведінку суб'єктів права. До того ж розгляд названих двох принципів як єдиний спеціальний принцип не відповідає чинному законодавству як України, так і Російської Федерації. Ці принципи кримінально-виконавчого законодавства лише використовують властивості один одного із загальною метою забезпечення якісного процесу відбування та виконання покарання [99, с. 254–255].

Приміром, Н. В. Угольникова зосереджує свою увагу на тому, що забезпечення раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених та стимулювання їх правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом можна розглядати як єдиний спеціальний принцип, що відображає особливості цілей та завдань кримінально-виконавчого права, його методів [188, с. 29]. Авторка Л. В. Смоліна виділяє у загальносформульованому галузевому принципі декілька окремих принципів і стверджує, що принцип раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених та стимулювання їх правослухняної поведінки є галузевим принципом кримінально-виконавчого права, сутність якого виражається в тому, що при застосуванні заходів примусу необхідно

враховувати обставини вчинення злочину, особу засудженого, його попередню поведінку, а накладене стягнення повинно відповідати характеру і ступеню тяжкості вчиненого злочину. Принцип стимулювання правослухняної поведінки засуджених – це галузевий принцип кримінально-виконавчого права, який виражається в застосуванні заохочувальних заходів, стимулюючих норм, що регулюють зміну умов тримання засуджених у кращий бік [167, с. 13].

На погляд В. І. Селіверстова та І. В. Шмарова, раціональне застосування заходів примусу закріплено у нормах, що встановлюють відповідальність засуджених, підстави, порядок та умови застосування до них заходів стягнення. При застосуванні цих заходів закон вимагає враховувати обставини вчиненого порушення, особу засудженого та його попередню поведінку. Принцип стимулювання правослухняної поведінки не тільки закріплений у Кримінально-виконавчому кодексі, але одночасно відображений і у багатьох нормах закону. Це перш за все заохочувальні норми. Стосовно позбавлення волі важливу роль відіграють стимулюючі норми, що регулюють зміну умов тримання засуджених у кращий бік, зокрема переведення на полегшені умови тримання. Раціональне застосування засобів виправлення передбачає цілеспрямований виховний вплив на засуджених, організацію їх праці, професійного та загальноосвітнього навчання з урахуванням їх типологічних та індивідуальних особливостей. У цьому випадку реалізується метод диференційованого та індивідуалізованого психолого-педагогічного впливу на засуджених. Цей метод виходить за межі принципу диференціації та індивідуалізації покарання, але реалізується в суворо зазначених правових рамках [183, с. 31–32].

На думку В. Д. Іванова, вищенаведений принцип означає «економію» репресій, вибір заходів примусу і засобів виправлення при виконанні покарань із мінімальним каральним змістом. У зв'язку з цим вказаний принцип знаходить свій вияв у поєднанні заходів заохочення та примусу (стягнень), що застосовуються до засуджених. Він додає, що засуджені, які дотримуються умов та порядку відбу-

вання покарання, заохочуються, що спонукає їх до закріплення своїх позитивних якостей. І навпаки, засуджені, що виявляють себе з негативного боку, караються, що стимулює їх до зміни своєї поведінки. При цьому раціональне застосування заходів заохочення та стягнення повинно реально відображати ступінь виправлення засуджених на тому чи іншому етапі відбування ними покарання [50, с. 19]. Цікавою та правильною здається точка зору В. Д. Іванова, що каральні заходи примусу мають не тільки каральний, але можуть мати і стимулюючий ефект для засуджених. До того ж ми підтримуємо тезу В. Д. Іванова відносно необхідності визначення ступеня виправлення засуджених залежно від їх поведінки та застосовуваних до них різних заходів впливу, які будуть характеризувати рівень виправлення у процесі виконання покарання та створювати умови для можливості застосування інших, таких, що оптимально підходять, правових заходів. Тому вважаємо, що нагальним є створення офіційних методик по застосуванню різних правових заходів впливу до засуджених відповідно до ступеня їх виправлення.

Так, О. А. Сизая пропонує взагалі виключити принцип у такій редакції зі ст. 8 КВК РФ, а замість галузевого чи спеціального принципу раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених та стимулювання їх правослухняної поведінки на рівні кримінально-виконавчого законодавства закріпити принцип стимулювання, який є більш конкретним за формою і зрозумілим за змістом. Одночасно це буде означати віднесення принципу стимулювання до категорії загальноправових. У ієрархії принципів принцип стимулювання доцільно закріпити безпосередньо після принципу законності [156, с. 49].

Слушною є позиція М. С. Рибак, який пропонує своє бачення змісту принципу і виділяє два аспекти. Перший аспект полягає в тому, що всі принципи взаємозв'язані і доповнюють один одного, тому і реалізація їх при виконанні покарання повинна бути комплексною [143, с. 49]. Другий аспект полягає в тому, що ідея стимулювання правомірної поведінки відображена у міжнародних актах.

Наприклад, О. А. Ігнат'єв основну суть принципу, що аналізується, вбачає тільки в реалізації заходів дисциплінарного впливу. Він вважає, що виконання покарання повинно органічно поєднувати заходи примусу та заходи заохочення засуджених. Примусові заходи не повинні створювати настрій безвихідності та безперспективності... [у] засудженого, а заохочувальні заходи мають стимулювати прагнення (потяг) до виправлення... До того ж ті та інші заходи повинні використовуватися раціонально без надлишків як на одному, так і на іншому боці [51, с. 11].

М. І. Ланкіним було сформульовано, на наш погляд, оригінальне положення, сутність якого полягає в тому, що в даному принципі міститься не один, а два самостійних принципи: по-перше, принцип раціонального застосування заходів примусу, чи принцип економії примусових засобів і по-друге, принцип стимулювання правослухняної поведінки засуджених [83, с. 49].

Отже, можна констатувати, що порівняно з Російською Федерацією, де частіше зустрічаються напрацювання з цього питання, у вітчизняній науковій літературі висвітлення точок зору з цього питання має досить фрагментарний характер. Разом із тим аналіз викладеного показує, що розробки, які мають місце в Російській Федерації на сучасному етапі, з одного боку, не зовсім відповідають за схемою принципу, сформульованому в українському кримінально-виконавчому законодавстві, а з другого – мають вельми дискусійний характер. Розглядаючи думки російських науковців, треба зауважити, що багато з них схиляються до точки зору існування та виокремлення у структурі загальносформульованого принципу кількох окремих принципів (принципу стимулювання, принципу раціонального застосування заходів примусу та принципу поєднання покарання з виправним впливом), що, на нашу думку, здається не зовсім правильним, оскільки принцип має нести в собі ґрунтовну ідею (оптимальне поєднання різних за характером заходів впливу, методів), а не охоплювати декілька принципів. Таким чином, в Україні треба розробити та застосувати власну науково обґрунтовану концепцію принципу раціо-

нального застосування примусових заходів та стимулювання правослухняної поведінки засуджених.

Слід підкреслити, що принципи кримінально-виконавчого законодавства містять певний ідеологічний та стратегічний зміст цієї галузі законодавства, а тому беруть участь у визначенні основних положень політики держави у сфері виконання кримінальних покарань. Тому, як бачиться, законодавча редакція принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених, хоча і сформульована громіздкою, але в ній відображений головний напрям політики у сфері виконання кримінальних покарань [17], де процес виконання покарання розглядається як оптимальне співвідношення правового примусу та заохочення. Співвідношення вказаних елементів впливу в суспільстві характеризується конкретно-історичними умовами, рівнем його розвитку та політикою держави у відповідній сфері. Тому в законодавстві сучасної України оптимальне співвідношення правового примусу та заохочення – це важливий крок забезпечення стабільності та стійкості суспільних відносин.

Отже, можна дати таке визначення досліджуваному принципу: принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки (ст. 5 КВК України) – це врегульована нормами кримінально-виконавчого законодавства фундаментальна ідея, яка, пронизуючи двоединий процес виконання-відбування покарання, оптимально об'єднує два різновиди правових заходів впливу на засуджених: каральні та стимулюючі, які становлять особливість змісту цього принципу і охоплюються сферою його дії, реалізується спеціально уповноваженими органами й установами в передбачені законом строки та відповідно до цілей кримінального покарання і засобів їх досягнення [99, с. 259].

Правове заохочення діє поряд з правовим примусом, не замінюючи і не підмінюючи його, тобто зазначені полярні заходи примусу та стимулювання не застосовуються окремо, тим більше незалежно один від одного. Це методологічне положення необхідно враховувати і при розгляді та вивченні примусу, а також стимулювання як окремих інститутів кримінально-виконавчого права.

1.2.2 Характерні особливості принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених за національним законодавством

Специфіка принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених полягає в тому, що він спрямований на покращення дисципліни серед засуджених, ефективне використання заходів матеріального та морального стимулювання як засуджених, так і персоналу, створення міцного професійного ядра, забезпечення засудженим їхніх прав, гарантування захисту від принижень і нелюдського ставлення, а також мінімізацію негативного впливу позбавлення волі на особистість як таку та соціальну поведінку засуджених.

До того ж межі здійснення та реалізації принципу встановлюються державою та залежать від рівня розвитку демократії, конкретних форм і методів реалізації державно-правового примусу на конкретному етапі суспільно-політичного розвитку даного суспільства.

Необхідно звернути увагу, що визначення змісту галузевого принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених у публікаціях відносно цієї вузькопредметної тематики зустрічається дуже рідко. Однак спробуємо під кутом зору загальних ознак цього принципу розглянути та проаналізувати його особливості. Але насамперед треба зазначити, що ознаки – це виявлені наукою об'єктивні властивості, відмінні особливості досліджуваного явища. Суттєвими називають такі ознаки (риси), які відображають глибинні (сутнісні) характеристики предмета. Без них явище не тільки не уявляється, але і реально не існує [141, с. 28].

По-перше, принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених у загальному вигляді є закріпленням у кримінально-виконавчому законо-

давстві головної ідеї або основи функціонування двоєдиного процесу виконання-відбування покарання. Конкретизуючи зміст цього принципу, слід зазначити, що основна його функція, по суті, полягає в обслуговуванні процесу фактичної реалізації кари шляхом корегування поведінки засуджених. Наприклад, М. А. Сфімов вважав, що застосування заходів заохочення та стягнення є одним із складових елементів режиму [44, с. 269]. Отже, специфічною ознакою цього принципу є особливість його змісту, який полягає у застосуванні до засуджених в установлених законом випадках таких правових засобів впливу, як заходи стягнення та заохочення, що уособлюються в таких правових категоріях, як примус та стимулювання. Розглядаючи окремо примус і стимулювання як дві сторони цього галузевого принципу, як два різновиди правових засобів впливу, треба відзначити, що за своїм змістом, цілями, що перед ними стоять, вони мають абсолютно самостійний характер. Але ж вони не є взаємовиключними правовими засобами. Підпорядковані загальній меті якісного виконання і відбування покарань, досягнення мети покарання (кари, виправлення, запобігання вчиненню нових злочинів), у рамках принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених каральні та заохочувальні заходи знаходяться в тісному взаємозв'язку та взаємозалежності. Ці полярні сторони одночасно є дисциплінарними та превентивними елементами вищезазначеного принципу.

По-друге, метою конструювання та формального закріплення вказаного принципу в нормах кримінально-виконавчого законодавства є законність та обґрунтованість застосування правових заходів забезпечення режиму виконання і відбування покарання (стягнення та заохочення), оптимальне поєднання двох взаємопов'язаних протилежних сторін, з одного боку, раціонального застосування примусових заходів, а з другого – стимулювання правослухняної поведінки засуджених. Більш загальною метою, що передбачається при виконанні покарання у кримінально-виконавчому законодавстві за допомогою системи його принципів, є досягнення мети виконання кримінально-

го покарання та встановлення соціальної справедливості. Отже, мета, яка поставлена перед цим принципом, – це друга специфічна риса принципу.

По-третє, принцип охоплює не тільки мету, й шляхи та засоби досягнення результату. Способи та засоби реалізації цього галузевого принципу включають сукупність регулятивних форм впливу на поведінку суб'єктів права, тобто методи, до яких відносять заохочувальний (стимулюючий) та примусовий методи правового впливу. Їх ефективність як активних та динамічних компонентів передбачає не збільшення ролі однієї з цих форм впливу та обмежування тим самим ролі іншої, а зумовлюється їх оптимальним поєднанням та вмідлим використанням. У той же час необхідно мати на увазі, що на різних етапах використання правового впливу, залежно від різних об'єктивних і суб'єктивних причин, перевага може бути віддана тій чи іншій формі впливу. Велике значення тут має диференційований підхід до різних категорій засуджених з урахуванням їх індивідуальних особливостей. Таким чином, для досягнення поставлених цілей цей комплекс елементів має бути реалізований відповідним чином та за допомогою певних засобів та методів [137, с. 32].

По-четверте, реалізація принципу здійснюється згідно з певними приписами норм кримінального та кримінально-виконавчого законодавства. Науковці С. Г. Келіна та В. М. Кудрявцев доводять, що зміст правового принципу, вміщеного у формулюванні тієї чи іншої статті закону, ніколи не вичерпується цією статтею, а завжди доповнюється, конкретизується в інших нормах і положеннях цієї галузі права. Лише сукупність відповідних законодавчих установлень може повністю розкрити зміст відповідного принципа права [61, с. 34]. Цей принцип втілюється у зміні умов тримання засуджених, у застосуванні до засуджених до різних видів кримінальних покарань заходів заохочення і стягнення, передбачених у статтях 46, 67–68, 82–83, 130, 132, 144–145 КВК України [27, с. 42]. Слід зазначити, що в ст. 5 КВК України законодавець розглядає й використовує заходи примусу і стимулювання в єдності. У практичній діяльності органів та установ виконан-

ня покарань вони зливаються і створюють єдиний нерозривний і взаємозв'язаний специфічний процес виконання кримінальних покарань. Уявляється, що цей принцип, щонайменше, можна розглядати як концентрацію визначених вимог до певного суворо окресленого часом процесу. З огляду на це, аналізуючи протилежні та взаємозв'язані сторони цього принципу як два окремих процеси, можна зробити висновок, що процес раціонального застосування примусових заходів у діяльності адміністрації органів і установ виконання покарання характеризується необхідністю, тоді як процес стимулювання правослухняної поведінки – відносною випадковістю.

Особливість принципу полягає в тому, що він знаходить своє втілення при виникненні певних правовідносин зі специфічними суб'єктами (особою засудженого та адміністрацією органу чи установи виконання покарання) із чітким визначенням взаємних прав та обов'язків у правовідносинах, що виникають. Наприклад, правоохоронний суб'єкт заохочувальних норм має право, а не обов'язок заохочення засудженого, а отже, особа, яка вчинила схвальний законом вчинок, не наділена правом вимагати той чи інший вид заохочення, а орган, що виконує покарання, або службова особа не зобов'язані за вимогою засудженого видавати акт призначення заохочення [198, с. 226]. Регулювання можливості застосування державного примусу (заходів дисциплінарної репресії) лише у формах, визначених нормами кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, дозволяє засудженим сподіватися на те, що застосований до них примус не перетвориться на свавілля персоналу у формах, не передбачених жодним законодавством. Отже, головною деталлю механізму реалізації принципу є правові норми.

По-п'яте, принцип характеризується конкретизацією уваги на діяльності адміністрації органів та установ виконання покарань, з тим щоб вона суворо відповідала вимогам цього принципу, тобто цей принцип є спрямованим та прямо адресованим до адміністрації органів і установ виконання покарань. Але, крім діяльності адміністрації органів та установ виконання покарань, принцип має також ши-

рокий зміст стосовно засуджених та учасників кримінально-виконавчої діяльності. Щодо конкретного засудженого цей принцип має індивідуальний характер, завжди може мати різну схему втілення, тобто застосовується до особи засудженого у певній формі та диференційованим шляхом залежно від особливостей індивідуального становища засудженого, його поведінки у процесі виконання-відбування покарання: застосування заходів впливу та отримання певних результатів, застосування системи заохочень, дисциплінарної практики, інших умов, що впливають на правове становище особи конкретного засудженого.

По-шосте, принцип характеризується взаємозв'язком і взаємозалежністю з іншими принципами кримінально-виконавчого законодавства, оскільки включається у систему взаємопов'язаних принципів у вигляді логічно обґрунтованого розташування у певному ряді. Так, приміром, особливий зв'язок спостерігається з принципом диференціації та індивідуалізації виконання покарань, зміст якого складає суворе та неухильне дотримання встановлених законом загальних вимог до всіх засуджених і в той самий час диференційований вплив за допомогою різних правових заходів та методів до конкретних осіб. Також зазначений принцип тісно пов'язаний із принципом законності, є його продовженням, порівняно з яким він є більш деталізованим, конкретизованим до процесу виконання-відбування кримінальних покарань. На стадії виконання покарання за допомогою цього принципу опосередковано виявляється зміст закріплених у ст. 5 КВК України принципів справедливості, гуманізму, рівності засуджених перед законом. Послідовне втілення всіх принципів у кримінально-виконавчому законодавстві та практиці його застосування саме і забезпечує фактичну реалізацію мети встановлення соціальної справедливості таким опосередкованим шляхом і сприяє ефективності виконання кримінальних покарань та інших заходів кримінально-правового характеру [185, с. 11–12].

По-сьоме, необхідно визначити, на яких стадіях кримінальної відповідальності та до якого кола осіб цей принцип застосовується.

У найбільш загальному вигляді предмет кримінально-виконавчого законодавства можна визначити як сукупність суспільних відносин, які виникають у процесі виконання-відбування кримінальних покарань та інших заходів кримінально-правового впливу між державою (в особі органів та посадових осіб, які виконують ці заходи) і засудженими. Слід враховувати, що при виконанні окремих видів покарання, предметом кримінально-виконавчого законодавства можуть виступати і такі суспільні відносини, що виходять за межі процесу реалізації заходів кримінальної відповідальності як за своїм змістом, так і за колом суб'єктів, що звичайно беруть в них участь [184, с. 13]. Але, на думку автора, більш правильним є твердження відносно дії вказаного принципу у межах кримінально-виконавчих правовідносин між суб'єктами та іншими учасниками, які беруть в них участь, оскільки українським законодавцем цей принцип включається саме до системи принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарання.

По-восьме, важливим складовим елементом цього принципу є категорія раціональності, дотримання якої сприяє дозуванню впливу (тобто його міри), вибору засобів та їх співвідношення, що допомагає запобігти крайнощів, відповідати ідеї справедливості правового регулювання (зокрема, при застосуванні примусових заходів). Отже, зазначена категорія міри в застосуванні карально-стимулюючих заходів окреслює межі, масштаби та якісну визначеність правового впливу, надає йому стабільності і в той же час гнучкості, динаміки. Таким чином, міра є суттєвою характеристикою правового впливу, необхідною передумовою його ефективного застосування. Щодо розуміння терміна «раціональність», то у філософському енциклопедичному словнику можна знайти таке визначення раціональності (від лат. *ratio* – розум, розуміння, глузд), здатність людини мислити та діяти на основі розумних норм; у широкому значенні – відповідність діяльності розумним правилам, дотримання яких є умовою досягнення мети. Сучасні дослідження цієї проблеми спираються на різні розуміння раціональності – як розумності та як доцільності [191,

с. 546]. Таким чином, восьма специфічна риса принципу – це наявність такої властивості, як раціональність, яка є обов'язковим, необхідним елементом складу принципу.

По-дев'яте, аналізуючи спосіб формування та закріплення принципу права у тексті закону, можна додати, що він був виведений зі змісту права [165, с. 16], тобто з уже існуючих правових норм, оскільки історично на першому етапі його розробки у колишньому виправно-трудовому законодавстві він знаходив свою реалізацію лише в контексті окремих норм права, і остаточна конструкція цього принципу була сформована лише в чинному КВК України. Так, найбільш соціально-значущі правові ідеї, за мірою дозрівання необхідних соціально-економічних, політичних та інших передумов, стають складовою частиною діючого права і затверджуються в суспільній практиці авторитетом держави [141, с. 31].

По-десяте, поєднання заходів заохочення та стягнення у встановлених законом випадках має не тільки теоретичне, а й велике практичне значення з точки зору перспектив боротьби з дисциплінарними вчинками засуджених, застосування не стягнень як виду державного примусу, а, наприклад, умовно-дострокового звільнення при дотриманні інших, встановлених законом умов.

По-одинадцять, реалізація принципу залежить від суб'єктивної думки персоналу органу чи установи виконання покарання, тому важливим в цьому плані є створення умов розвитку їх належної правової свідомості щодо ефективної реалізації принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених у процесі виконання кримінальних покарань. Отже, специфічна риса принципу – залежність від суб'єктивного ставлення персоналу.

По-дванадцять, особливе місце в назві принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених займає категорія «правослухняна поведінка», до якої засуджених закликає зазначений принцип шляхом застосування встановлених у ньому заходів впливу. Правомірність у поведінці (чи

у результатах поведінки) суб'єкта права є виразом єдності зовнішньої (об'єктивної) сторони його діяльності і внутрішньої, духовної (суб'єктивної) сторони, що характеризує психічний стан особи, її ставлення до своєї поведінки, оцінку своєї діяльності. Правомірність у поведінці суб'єктів права у механізмі правового регулювання виступає як їх позитивна реакція й усвідомлене ставлення до вимог і дозволів державної волі, як правило, завдяки високій індивідуальній, соціальній, у тому числі юридичній, позитивній, відповідальності [206, с. 277].

Ще одна проблема – це критерії правослухняності поведінки засуджених. На думку В. П. Малахова, для того щоб вміти раціонально та чітко відрізнити правослухняну поведінку від неправослухняної, дати поведінці правову оцінку, необхідно мати очевидні критерії правослухняності чи неправослухняності поведінки засуджених. Критерії правослухняної поведінки підрозділяють на формальні та змістовні. Формальні критерії в цілому пов'язані з «буквою» права, вони документовані, узгоджені та встановлені державою. Змістовні критерії пов'язані з «духом» права. Говорячи про змістовні критерії правослухняності, ми зачіпаємо сферу прав засудженого та його свідомості. Оцінка правослухняної поведінки має той чи інший ступінь глибини. Поведінка може бути правослухняною у суто формальному відношенні, як буквальне виконання внаслідок простого примушування чи побоювання бути покараним. Але поведінка може бути правомірною і через щирість дієвої людини [89, с. 382–383]. Юридичною проблемою є не стільки визначення та оцінка правослухняної поведінки засуджених, скільки її стимулювання.

Характеризуючи цей галузевий принцип, важливо також вказати, що він по суті визначає процес здійснення та забезпечення реалізації заходів впливу, який у тексті закону міститься, наприклад, у словах: «формування», «застосування», «стимулювання» правослухняної поведінки засуджених, що може характеризуватися тривалістю, динамічністю, мати певну організацію та черговість у застосуванні різних заходів впливу, тобто передбачає сам процес, з наявністю лише напряду зусиль, і навіть без досягнення якогось певного результату (правослухняної поведінки).

Можна зробити висновок, що у цьому галузевому принципі:

1) оптимально об'єднані два органічно взаємозв'язаних аспекти: раціональне застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених, які розглядаються як відносно самостійні суспільні явища, що мають різну правову природу, а також характеризуються певною єдністю між собою;

2) єдина мета реалізується у цілісному карально-стимулюючому процесі специфічними комплексами методів та засобів впливу на особу засудженого залежно від конкретної ситуації.

Таким чином, послідовне втілення цього принципу в кримінально-виконавчому законодавстві та його застосування на практиці потребує подальшого вивчення та доопрацювання. Необхідним є всляке вдосконалення кожної з цих складових: примусу та стимулювання окремо як самостійних напрямів правового впливу, через те, що вони формують різні властивості, необхідні для активної чи пасивної вправомірної поведінки засуджених.

1.2.3 Закріплення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених у міжнародних нормативних актах, що стосуються поводження із засудженими

Більшість загальнолюдських ідеалів та правових ідей, що знаходять своє закріплення у вигляді принципів національного законодавства та втілюються в правову дійсність держави, мають витoki з міжнародних нормативно-правових актів. Набувши свого розвитку в міжнародних документах певної сфери нормативного регулювання, принципи закріплюються законодавцем, виступаючи деякими узагальненими уявленнями, орієнтирами для тієї чи іншої сфери діяльності.

Істотним чинником оновлення українського кримінально-виконавчого законодавства стала активізація процесу інтеграції України у світове співтовариство на початку 90-х рр. XX ст. Основою рефор-

мування та вдосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи став вступ України у листопаді 1995 р. до Ради Європи, прийняття цілої низки міжнародно-правових актів у цій сфері, в яких сконцентровано світовий досвід кримінально-виконавчої практики, гуманістичні тенденції розвитку системи виконання покарань. Якісно новий етап гуманізації процесу виконання покарань розпочався з прийняттям КВК України, що набрав чинності 1 січня 2004 р., та, зокрема, із закріпленням вперше в тексті Кодексу системи принципів кримінально-виконавчого законодавства.

У цьому зв'язку актуальним видається розгляд маловивченого питання щодо закріплення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослужняної поведінки засуджених та його елементів у міжнародних нормативних актах. Дослідження цього принципу сприятиме послідовному його втіленню в національне законодавство та практику його застосування, а також забезпеченню фактичної реалізації мети покарання.

Велика кількість основних міжнародних актів сфери виконання-відбування покарань присвячена основній та центральній проблемі – положенню особи засудженого. Цим масивом міжнародних актів закріплюються міжнародні стандарти у сфері поводження із засудженими. Міжнародні стандарти поводження із засудженими – це прийняті на міжнародному рівні норми, принципи і рекомендації в галузі виконання покарань і діяльності органів і установ виконання покарань, що були узгоджені міжнародною спільнотою [74, с. 48].

У зв'язку з гуманізацією процесу виконання кримінальних покарань значна увага в наукових колах приділяється саме дослідженню міжнародних стандартів поводження із засудженими, їх класифікації за окремими підставами тощо. Серед учених, що досліджували певні аспекти цієї проблеми, можна назвати В. О. Корчинського, А. Х. Степанюка, І. С. Яковець [73; 171] та інших. У Російській Федерації з цієї тематики проводили дослідження такі вчені, як Ф. М. Городинець, О. І. Зубков, Ю. А. Кашуба, В. І. Хижняк, М. П. Мелентьев, П. Г. Пономарьов [31; 185; 60; 68; 182].

Важливо окреслити коло міжнародних актів, які є базовими для принципу. Серед них центральне місце належить Загальній декларації прав людини, яка закріпила загальні положення стосовно прав людини, у тому числі прав засудженого. Цей документ став початком, орієнтиром подальшого розвитку міжнародного і національного законодавства.

Можна констатувати, що застосування різних передбачених галузевим принципом правових заходів впливу на засуджених можливе як при застосуванні заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, так при покаранні у виді позбавлення волі. Але ж ці примусові та стимулюючі заходи відрізняються за обсягом, змістом та різновидом. Різниця виявляється в тому, що ті заходи, що ефективні для засудженого до позбавлення волі, можуть бути зовсім неприйнятними стосовно засуджених до покарання без позбавлення волі. Також, здається, що коло різних примусових та стимулюючих елементів при покаранні без позбавлення волі є більш обмеженим порівняно з обсягом тих елементів, що використовуються при відбуванні позбавлення волі. Таким чином, можна зробити висновок, що послідовне, більш повне та збалансоване застосування різних за змістом правових заходів впливу, що раціонально поєднуються у межах дії принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослужняної поведінки засуджених, здійснюється саме при позбавленні волі, тобто ефективна дія цього принципу більш повно виявляється саме в межах покарання у виді позбавлення волі. Доцільним є також вивчення саме норм міжнародних документів, що стосуються поводження з особами, позбавленими волі, оскільки в них можна дослідити найбільш широкий за природою спектр існуючих примусових та стимулюючих елементів, що входять до сфери регулювання цього принципу.

До того ж до категорії «ув'язнені» міжнародні стандарти відносять усіх осіб, які зазнають затримання або ув'язнення в будь-якій формі. Так, у принципі 21 Зводу принципів захисту всіх осіб, підданих затриманню та ув'язненню в будь-якій формі (1988 р.), закріплені такі

важливі тези: 1) забороняється зловживати положенням затриманого чи особи ув'язненого з метою примусу його до зізнання, якого-небудь іншого викривання самого себе та надання свідчень проти будь-якої іншої особи; 2) жодна затримана особа не повинна зазнавати під час допиту насильства, погрози чи таких методів дізнання, які порушують її здатність приймати рішення чи робити судження [150].

Отже, необхідність удосконалення законодавчих засад та інституційно-організаційного механізму реалізації принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених робить актуальним аналіз спільного та відмінного в національній практиці імплементації загальних норм міжнародно-правових актів щодо застосування заходів примусу та стимулювання правослухняної поведінки засуджених.

Галузевий принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених вирішує проблему спільного існування, співвідношення та сумісності двох протилежних за змістом правових категорій – примусу та стимулювання, двох взаємозалежних сторін, аспектів процесу, які знаходять свій прояв, з одного боку, в карі (репресії), а з другого боку – у гуманізмі (заохоченні), що заперечують та водночас доповнюють один одного. Раціональне і гармонійне поєднання, використання цих протилежних аспектів у процесі виконання-відбування покарання є засобом подолання суперечності інтересів адміністрації і засуджених. З огляду на викладене галузевий принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених оптимально об'єднує два різновиди правових заходів впливу на засуджених: каральні та заохочувальні, тому саме ці елементи становлять особливість його змісту й охоплюються сферою його дії.

У нашому випадку під регулювання цього галузевого принципу підпадає усе коло відносин суб'єктів виконання покарання із застосування різних за обсягом, змістом та різновидом примусових і стимулюючих заходів. У загальному вигляді цей принцип прямо адресо-

ваний адміністрації органів та установ виконання покарань, з тим щоб її діяльність суворо відповідала вимогам цього принципу. Втім цей принцип також містить конкретні вимоги до засуджених та інших учасників кримінально-виконавчої діяльності.

Зазвичай принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених розглядається як регулятор сфери дисциплінарної практики при виконанні-відбуванні покарання. Разом із тим здається, що ця точка зору обмежує дію принципу. Оскільки у кримінально-виконавчому праві, крім заходів заохочення та стягнення до засуджених, можна виокремити й інші примусові (наприклад, обшуки, застосування наручників, гумових дубинок, гамівних сорочок тощо) і стимулюючі (наприклад, умовно-дострокове звільнення засудженого) заходи впливу на засуджених, які також, на нашу думку, є проявом принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених. У цьому зв'язку визначальною є, як видається, потреба визначитися з цими елементами, класифікувати та дослідити їх сутність.

Так, деякі міжнародні акти закріплюють окремі правові аспекти ідеї, що втілюються у змісті принципу, та певним чином перекликаються з основною ідеєю принципу. Сюди можна віднести багато міжнародних актів кримінально-виконавчого регулювання суспільних відносин, що включають розрізнені норми щодо окремих елементів принципу, основне місце серед яких займають МСП [102] 1957 р. та ЄВП [45], що були оголошені Рекомендацією Ради Європи R (2006) 2.

Приміром, відомий фахівець із кримінально-виконавчого права М. П. Мелентьев, обґрунтовуючи правомірність закріплення у ст. 8 КВК РФ 1996 р. принципу раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених і стимулювання їх правослухняної поведінки, звертався до положень Правил 57, 60 МСП. Вчений писав, що розглядуваний принцип відображає та закріплює у російському кримінально-виконавчому законодавстві один із керівних

принципів Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями, сутність якого впливає з того, що ув'язнення та інші заходи, що ізолюють правопорушника від навколишнього світу, завдають йому страждань уже тому, що вони відбирають у нього право на самовизначення, оскільки вони позбавляють його свободи. Тому тюремна система не повинна поглиблювати страждання, що випливають із такого становища (Правило 57 МСП) [68, с. 40].

Стосовно змісту розглядуваного принципу є й інша позиція М. П. Мелентьева, що висвітлена ним у співавторстві з С. М. Пономарьовим. Її сутність полягає в тому, що режим виправної установи повинен прагнути зводити до мінімуму різницю між життям в цій установі та життям на свободі (Правило 60 МСП) [187, с. 264].

Аналізуючи думку М. П. Мелентьева, треба зауважити, що ідентично сформульованого принципу в тій формі, в якій він закріплений у національному кримінально-виконавчому законодавстві як принцип кримінально-виконавчого законодавства, у тексті МСП ми не знаходимо. Хоча ми згодні, що в тексті цього міжнародного акта зустрічається багато розрізнених норм загального характеру, що направляють, рекомендують, створюють уявлення про стандарти та правила поводження з ув'язненими, але не конкретизують цей принцип.

Російський науковець М. С. Рибак вважає, що цей принцип орієнтує на суворе дотримання норм регулювання при використанні примусових заходів впливу на засуджених. Вони мають бути захищені від будь-яких проявів свавілля з боку посадових осіб. Щодо ідеї стимулювання правомірної поведінки засуджених, то, на думку М. С. Рибак, вона також знаходить своє відображення у міжнародних актах, наприклад, втілюється у Правилі 65 МСП, де говориться, що у поводженні з особами, засудженими до тюремного ув'язнення чи іншої подібної міри покарання, слід намагатися прищеплювати їм бажання підкорятися законам [143, с. 48–49; 3, с. 30]. О. А. Сизая погоджується з М. С. Рибак, стверджуючи, що принцип стимулювання суб'єктів правовідносин має не тільки загальноправовий статус законодавства країни, а й міжнародний. Отже, принцип стимулюван-

ня належить не тільки до всіх галузей законодавства країни, є загальноправовим, але він знаходить своє відображення у міжнародно-правових документах та виходить на рівень міжнародно-правових принципів, що є новелою в загальній теорії, а також у теорії кримінально-виконавчого права [156, с. 48].

У зв'язку з прийняттям нової редакції вищезгаданих ЄВП саме цей міжнародний акт викликає неабиякий науковий інтерес із точки зору їх універсально-спеціального характеру відносно розглядуваної сфери кримінально-виконавчих відносин і потребує детального вивчення щодо досліджуваного принципу.

Прийняті на рівні Ради Європи ці Правила застосовуються до всіх осіб, узятих під варту судовою владою, чи засуджених до позбавлення волі. Саме в нормах цього міжнародного документа у сконцентрованому вигляді закріплені стандарти використання основних видів примусу і стимулювання з огляду на правила поведінки із засудженими.

У тексті ЄВП не зустрічається аналогічно сформульованого галузевого принципу кримінально-виконавчого законодавства, який передбачений в українському кримінально-виконавчому законодавстві. Але згадуваний принцип певним чином отримує своє закріплення у Правилі 25.1 цього документа, де підкреслюється: «Режим утримання всіх ув'язнених повинен передбачати збалансовану програму заходів». Хоча за змістом поняття режиму за національним законодавством (порядок виконання і відбування покарання) відрізняється від визначення режиму за міжнародними нормативними актами (уклад життя засуджених) [75, с. 50], втім деякі заходи впливу, якими оперують ці різні за змістом режими, збігаються. У Правилі 102.2 ЄВП так зазначають мету режиму для засуджених ув'язнених: «Ув'язнення з позбавленням волі само по собі є покаранням, і тому режим для засуджених ув'язнених не повинен збільшувати страждання, пов'язані з ув'язненням». Аналізуючи зазначені Правила, можна констатувати, що у змісті режиму увага переважно акцентується на стимулюючих заходах впливу на засудженого.

Певні правові аспекти ідеї, що втілюються у змісті принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослужняної поведінки засуджених, ми також зустрічаємо у розділі «Організаційні аспекти тримання засуджених ув'язнених» ЄВП. Так, наприклад, перекликається з основною ідеєю принципу Правило 104.2 ЄВП, яке рекомендує розробити процедури складання та регулярного перегляду індивідуальних планів відбування покарання ув'язнених після розгляду відповідних рапортів, всебічних консультацій між відповідним персоналом і з відповідними ув'язненими, які повинні залучатися до цього процесу, наскільки це можливо. Наведене вище правило наголошує на оцінці, перегляді індивідуальних планів відбування покарання ув'язнених з метою раціонального корегування поведінки засуджених залежно від їх позитивної чи негативної поведінки. Тобто це правило служить важливою умовою виконання вимоги щодо такого елемента принципу, як раціональність застосування заходів впливу на засуджених.

Більш докладно розглянемо у нормах ЄВП приклади закріплення різних видів заходів примусу та стимулювання. Можна відмітити, що вказані заходи характеризуються розрізним розташуванням у тексті цього міжнародного нормативного акта. Так, у ЄВП рекомендації щодо заходів примусу (як одного з елементів принципу) містяться у розділах: «Спеціальні заходи суворого режиму або безпеки», «Перегляд і контроль», «Дисципліна та стягнення», «Застосування сили», «Заходи стримування».

Особливого значення в процесі реалізації дисциплінарної практики при виконанні-відбуванні покарання набувають такі положення ЄВП: дисциплінарні процедури розглядаються як надзвичайні заходи (Правило 56.1 ЄВП); дисциплінарним порушенням може вважатися тільки поведінка, яка може становити загрозу внутрішньому порядку, режиму або безпеки (Правило 57.1 ЄВП); колективне стягнення та тілесне покарання, покарання поміщенням до карцеру без вікон і всі інші види негуманного або принизливого покарання заборонені (Правило 60.3 ЄВП); одиночне ув'язнення повинне використовувати-

тися як покарання тільки у виняткових випадках і на конкретно визначений термін, який мусить бути якомога коротшим (Правило 60.5 ЄВП); засоби обмеження свободи руху ніколи не повинні застосовуватися для покарання (Правило 60.6 ЄВП). Гарантом дотримання перелічених вище вимог є Правило 61 ЄВП, згідно з яким ув'язнений, визнаний винним у здійсненні дисциплінарної провини, повинен мати можливість оскарження до компетентного та незалежного вищого органу. Це правило заохочує тюремні адміністрації до створення належної процедури оскарження.

Щодо питання застосування сили ЄВП закріплюють таке: «Персонал пенітенціарної установи не повинен застосовувати силу щодо ув'язнених, за винятком випадків самооборони або у випадку спроби втечі, або активного чи пасивного фізичного опору встановленому законом порядку, до того ж це мають бути завжди крайні заходи» (Правило 64.1 ЄВП); «масштаби застосування сили мусять бути мінімально необхідними і період її застосування повинен бути мінімальним» (Правило 64.2 ЄВП); «мусить бути розроблений докладний порядок застосування сили» (Правило 65 ЄВП).

Зазначені Правила виокремлюють такий спеціальний вид примусу, як «заходи стримування». У розділі «Заходи стримування» Правило 68 ЄВП забороняє використання ланцюгів і кайданів. У ньому зазначається, що наручники, гамівні сорочки та інші засоби обмеження руху не застосовуються, за винятком таких випадків: а. якщо це необхідно для запобігання втечі під час перевезення, за умови, що вони будуть зняті, коли ув'язнений з'явиться перед судовою або адміністративною владою, якщо адміністрація не прийме іншого рішення; або б. за розпорядженням начальника, якщо інші методи контролю не дають результатів, для того, щоб запобігти нанесенню ув'язненим травм самому собі, іншим або для запобігання серйозної шкоди власності, за умови, що в таких випадках начальник негайно сповіщає про це лікареві та доповідає до вищої інстанції пенітенціарних установ. Згідно з пунктом 3 зазначеного Правила ЄВП засоби стримування не повинні застосовуватися довше, ніж це абсолютно

необхідно. Важливим є те, що ув'язнені не повинні каратися за виставлення прохання або скарги (Правило 70.4 ЄВП).

Однією з гарантій раціонального застосування заходів примусу є обов'язок лікаря або підлеглої такому лікареві медичної сестри під час огляду ув'язненого приділяти особливу увагу реєстрації та доведенню до відома відповідної влади будь-яких ознак або свідoctв можливого насильства щодо ув'язнених (Правило 42.3 ЄВП).

Заходи, що стимулюють правослухняну поведінку засуджених, зустрічаються, наприклад, у розділах ЄВП: «Контакти із зовнішнім світом», «Фізичні вправи та дозвілля», «Навчання», «Свобода думки, совісті та релігії», «Застосування режиму для засуджених ув'язнених», «Робота засуджених ув'язнених», «Освіта засуджених ув'язнених», «Звільнення засуджених ув'язнених» та ін. Таким чином, у цих розділах втілюються правила, які включають багато розрізаних норм заохочувального характеру, що направляють, рекомендують, створюють уявлення про стандарти правового впливу до засуджених з метою стимулювання їх правослухняної поведінки.

У межах досліджуваного питання щодо принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених зазначимо, що стимулювання тут вживається разом із словосполученням «правослухняна поведінка засуджених». Тому можна стверджувати, що завданням стимулювання у кримінально-виконавчому праві є не щось абстрактне, а саме правослухняна, правомірна поведінка. Поняття правомірності має хоча й оціночний, але все одно конкретний зміст, тобто виступає як позитивна характеристика чого-небудь. Правомірним виявляється те, що є прийнятним, припустимим чи бажаним у правовому розумінні [88, с. 377]. Для кримінально-виконавчого права є характерною побудова правового матеріалу на основі правових обов'язків та юридичної відповідальності, тому суспільна корисність дій та поведінки засудженого міститься в самому факті реалізації зобов'язуючих приписів. Сутність проблеми правослухняної поведінки полягає в тому, що вона нерозривно пов'язана: по-перше, зі зверненням до індивідуально-особис-

тісного моменту в кримінально-виконавчому праві; по-друге, із пошуком засобів стимулювання, забезпечення та захисту такої правосудної поведінки засуджених. Іншими словами, обумовленість правомірних дій відповідністю їх нормативним вимогам повинна бути доповнена обумовленістю дій індивідуальною мотивацією особи ціннісного плану.

Так, у Правилі 24.1 ЄВП рекомендується дозволяти ув'язненим максимально часто спілкуватися поштою, по телефону або в інші способи спілкування зі своїми родинами, іншими особами та представниками зовнішніх організацій; необхідно дозволяти також відвідування ув'язнених зазначеними особами. Візити мають бути організовані таким чином, аби надати ув'язненим можливість максимально природно підтримувати та зміцнювати сімейні стосунки (Правило 24.4 ЄВП). Стимулюючими, на нашу думку, є такі вимоги: адміністрація пенітенціарних установ повинна сприяти ув'язненим підтримувати адекватні контакти із зовнішнім світом та надавати їм із цією метою відповідну матеріальну підтримку (Правило 24.5 ЄВП); завжди, коли це дозволяють обставини, ув'язненому має бути дозволено із супроводом або самостійно залишати пенітенціарну установу для відвідування хворого родича, присутності на похованні або з інших гуманітарних мотивів (Правило 24.7 ЄВП); ув'язнені повинні мати можливість спілкуватися із засобами масової інформації, якщо немає переконливих причин для заборони цього з розуміння забезпечення безпеки, чи в громадських інтересах, чи для захисту жертв злочинів, інших ув'язнених або персоналу (Правило 24.12 ЄВП).

У Правилі 27.3 ЄВП зазначається, що належним чином організовані заходи щодо підтримки фізичної форми та надання можливостей для зайняття фізичними вправами та дозвіллям мають стати невід'ємною складовою внутрішнього режиму. При цьому Правило 27.6 ЄВП рекомендує надавати ув'язненим можливість для проведення вільного часу, включаючи спорт, ігри, культурні заходи, хобі та інші форми дозвілля, а також у міру можливості, дозволяти організувати такого роду зайняття.

Рекомендація, яка може стимулювати поведінку засудженого до навчання, закріплюється у Правилі 28.4 ЄВП. Так, за внутрішнім режимом статус освіти має бути не нижчим, ніж статус праці, і ув'язнені не повинні піддаватися тиску у фінансовому плані або у будь-який інший спосіб через участь в освітніх програмах. Далі зазначається: «Якщо запланований режим для засуджених ув'язнених передбачає їхню участь в освітніх або інших програмах у робочий час, то вони повинні отримувати за це грошову винагороду, як за роботу» (Правило 105.4 ЄВП); «Усі засуджені ув'язнені повинні заохочуватися до участі в освітніх програмах і програмах професійного навчання» (Правило 106.2 ЄВП). Правило 28.5 ЄВП передбачає стимулювання ув'язнених до користування бібліотекою та створення у кожній установі бібліотеки, відповідним чином укомплектовану різноманітними популярними та навчальними матеріалами, книгами та іншими інформаційними ресурсами.

Заслугує на увагу, наприклад, Правило 103.3 ЄВП, яке говорить, що потрібно заохочувати участь засуджених ув'язнених у складанні своїх індивідуальних планів відбування покарання. Наскільки це практично можливо, такі плани повинні охоплювати: а. роботу; б. освіту; с. інші види діяльності; d. підготовку до звільнення (Правило 103.4 ЄВП). Стимулюючим до правослужняної поведінки засуджених також, на нашу думку, визнається необхідність створення системи відпусток із пенітенціарної установи як невід'ємного елемента загального режиму для засуджених ув'язнених (Правило 103.6 ЄВП).

Такі види стимулюючих заходів із поступовим поверненням до життя на волі, як застосування програми підготовки до звільнення, або часткового чи умовного звільнення під наглядом, у поєднанні з дієвою соціальною підтримкою, називає Правило 107.3 ЄВП.

Аналізуючи Правило 9 ЄВП, згідно з яким всі пенітенціарні установи повинні регулярно інспектуватися державними органами та надаватися незалежному моніторингу, можна зробити висновок, що мають бути визначені форми і види контролю за діяльністю органів і установ виконання покарань. Саме це сприятиме виробленню чітких правових гарантій дотримання принципу раціонального застосування примусо-

вих заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених, зокрема, законності застосування дисциплінарних покарань.

У рамках досліджуваної проблеми ЄВП взагалі мають багато однакових положень з МСП. Втім слід зосередитися на деяких важливих моментах щодо розглядуваної теми дослідження. Так, заслуговує на нашу увагу Правило 70 МСП (розділ «Пільги»), в якому підкреслюється, що у кожному закладі треба мати систему пільг і розробляти різні методи поводження з різними категоріями в'язнів, щоб заохотити їх до доброї поведінки, розвивати в них почуття відповідальності, прищеплювати їм інтерес до перевиховання і добиватися їхньої співпраці в цьому.

У розділі «Поводження з в'язнями» рекомендується з метою зміцнення в осіб, засуджених до тюремного ув'язнення, почуття власної гідності та усвідомлення своєї відповідальності «вжити всіх придатних засобів, включаючи релігійне обслуговування в країнах, де це можливо, навчання, професійну підготовку та орієнтацію, вивчення конкретних соціальних випадків, консультації щодо працевлаштування, фізичне виховання і зміцнення характеру. Причому треба враховувати індивідуальні потреби в'язня, його соціальне минуле, історію його злочину, його фізичні й розумові здібності та можливості, його темперамент, тривалість терміну його ув'язнення і його можливості після звільнення» (Правило 66 МСП).

Згідно з Правилком 65 МСП у поводженні з особами, засудженими до тюремного ув'язнення чи іншої подібної міри покарання, треба прагнути, враховуючи тривалість терміну, який вони відбувають, прищеплювати їм бажання підкорятися законам і забезпечувати своє існування після звільнення. Поводження з ними повинно зміцнювати в них почуття власної гідності та усвідомлення своєї відповідальності.

При реалізації процедури виконання-відбування покарань, що є однією із завершальних етапів кримінальної відповідальності, галузевий принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених об'єднує різні специфічні сторони правового впливу. Він орієнтує на вирішення

проблеми щодо взаємного співіснування зазначених протилежних заходів впливу в єдиному процесі, підпорядковуючись дії закону єдності й боротьби протилежностей.

Підсумовуючи викладене, треба виважено, спираючись на висновки та рекомендації наукових досліджень, національний та міжнародний досвід, впроваджувати у національному законодавстві дієві механізми використання заходів примусу і стимулювання правослухняної поведінки засуджених, що відповідають установленим міжнародним нормам і стандартам. Так, важливими для втілення у вітчизняне законодавство є, приміром, рекомендації щодо створення системи відпусток для засуджених, що позитивно характеризуються, стимулювання в них потягу до навчання, надання можливості для проведення дозвілля.

1.2.4 Передумови ефективності втілення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених у практиці виконання-відбування покарань

Узагалі ефективність будь-якого принципу кримінально-виконавчого законодавства характеризується вдосконаленням організаційно-правової реалізації цього принципу та отриманням конкретних результатів їх реалізації, підвищенням дієвості механізму плідного та якісного виконання і відбування покарань, досягненням мети покарання (кари, виправлення, запобігання вчиненню нових злочинів).

Загальними передумовами оцінки ефективної дії принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених є відповідність певному переліку вимог, на яких, на нашу думку, має спиратися вказаний принцип. Так, основними вимогами, що можуть ставитися до процесу реалізації цього принципу, є такі:

1. Вимога конструктивності щодо цього галузевого принципу. Вона означає необхідність створення ефективного механізму правової реалізації норм права, в яких втілюється зміст принципу, розроблен-

ня та функціонування алгоритму застосування дієвої системи правових заходів впливу (примусових та стимулюючих заходів), які вміщує принцип. Принципи, закріплені у ст. 5 КВК України, створюють орієнтири для інших законодавчих та підзаконних нормативних правових актів, що регулюють виконання різних видів покарання. Отже, ефективність принципу зумовлюється тим, щоб він був не просто задекларований, а реально втілювався б у процесі виконання покарання шляхом встановлення тих чи інших кримінально-виконавчих норм. Наприклад, з метою деталізації та конкретизації КВК України необхідним вбачається розробити Рекомендації щодо порядку застосування заходів заохочення до осіб, позбавлених волі, та Рекомендації щодо порядку застосування заходів стягнення до осіб, позбавлених волі, а також вдосконалити процедури оскарження рішень адміністрації, що міститься в частинах 13–15 ст. 134 КВК України, оскільки Кодекс не передбачає оскарження рішення «вищої посадової особи» та не містить процедур і механізмів закріпленої в ч. 15 даної статті можливості засудженого повідомити близьких родичів, адвоката або інших фахівців у галузі права про накладені на нього стягнення, гарантій з боку адміністрації такого повідомлення.

2. Вимога функціональної повноти принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених. Ця вимога потребує вирішення завдань та досягнення цілей, покладених на цей принцип, за допомогою передбаченої ним системи правових заходів впливу на засуджених.

3. Вимога доступності. Вона означає гарантовану можливість за певних обставин безпосередньо, без перешкод отримувати певні блага стимулюючого характеру, надання яких регулює принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених. Для забезпечення вищезазначеної вимоги важливим видається здійснення постійної оцінки діяльності органу та установи виконання покарань щодо забезпечення правослухняної поведінки засуджених та дотримання прав і законних інтересів засудженого. Варто підкреслити, що фактично автономний

характер установ виконання покарань ускладнює контроль за їх діяльністю з боку незалежних структур з метою оцінки ефективного застосування принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених. До незалежних інституцій, які мають право згідно із законом перевіряти та контролювати діяльність системи органів і установ виконання покарань, можна віднести: прокуратуру, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, голову, заступників голови та членів Комісії при Президентові України у питаннях помилування, Міністра юстиції України, членів Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, голову, заступника голови та членів спостережної комісії. Також слід широко впроваджувати моніторинги умов тримання ув'язнених та підготовку річних звітів щодо ситуації в системі органів і установ виконання покарань силами неурядових організацій, у тому числі й за державні кошти, включаючи підготовку й альтернативних звітів, звітів із проблем або за напрямками діяльності установ. Треба додати, що досягненню позитивних змін у подальшому реформуванні та гуманізації кримінально-виконавчої системи, покращанню відносин між персоналом та засудженими буде також сприяти підвищення кваліфікації кадрів для кримінально-виконавчої системи. З другого боку, відносно питання ефективності стимулювання правослухняної поведінки засуджених слід посилити заходи з дотримання законності режиму їх утримання, покращити роботу банно-прального забезпечення, розширити можливості спілкування із сім'ями, звернути увагу на фізичний стан засуджених, розширити можливості працевлаштування засуджених на високооплачуваних роботах та інші пропозиції.

4. Вимога точності. Ця вимога зазначеного принципу передбачає вмiле втілення у формi принципу головної iдеї правовiдносин з виконання покарання, що регулюються. Хоча у ст. 5 КВК України досліджуваний принцип і має широкє формулювання, але передає основну сутність та властивості відносин, що регулюються. При цьому

треба розробити науково обґрунтовану та зрозумілу концепцію принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених, включаючи правову характеристику та аналіз усіх елементів цього принципу.

5. Системність. Дотримання вимоги системності підкреслює тісний зв'язок та взаємозалежність між окремими складовими елементами принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених, що укладають певну правову конструкцію з високим рівнем внутрішньої організації між складовими елементами. Також вимога системності зазначеного принципу підкреслює його зовнішній зв'язок з іншими принципами кримінально-виконавчого законодавства, що є взаємоузгодженими та не суперечать один одному. Тому порушення будь-якого з принципів ускладнює дотримання інших, а отже, і всієї цілісної об'єктивно існуючої системи принципів цієї галузі законодавства.

6. Об'єктивність, істинність та відповідність реальності. Галузевий принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених має бути об'єктивним, істинним та відповідати реальності. Об'єктивність принципу визначається його загально визнаним характером та закріпленням у кримінально-виконавчому законі. Істинність указанного принципу законодавства характеризує дійсну адекватність відображення у формулюванні принципу головної ідеї, властивостей правовідносин примусу і стимулювання, що виникають у галузі кримінально-виконавчого законодавства. Реальність принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених свідчить про необхідність дотримання у практиці виконання кримінальних покарань цього галузевого принципу законодавства.

7. Закріплення у нормах кримінально-виконавчого права. На сучасному етапі розвитку Української держави закріплення вказаного принципу кримінально-виконавчого законодавства є необхідним кроком реалізації політики у сфері виконання покарань. Ідея доціль-

ної репресивності та стимулювання виступає важливою властивістю принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених, зокрема, доцільність є вимогою правових заходів впливу, врегульованих цим галузевим принципом, та означає, що застосування правових заходів впливу повинно відповідати цілям, що стоять перед стадією виконання покарань. Так, наприклад, доцільним є звільнення від покарання, якщо його цілі досягнуті достроково, чи застосування заміни кримінального покарання більш м'яким, посилення чи пом'якшення умов відбування покарання, якщо виникають вагомні для цього обставини.

8. Вимога раціональності побудови та дії. Зазначена вимога згаданого принципу кримінально-виконавчого законодавства, на нашу думку, поєднує в собі три складові загального поняття раціональності: раціональність орієнтиру вказаного принципу, яким виступає більш вузька мета – підтримання правослухняної поведінки засуджених, та більш глобальна мета – мета виконання покарання; раціональність використання заходів правового впливу; раціональність сфери дії цього галузевого принципу, що повинні відповідати одна одній. Також вимога раціональності знаходить свій прояв у розумному поєднанні заходів заохочення та примусу, що застосовуються до засуджених. Так, засуджені, що дотримуються умов і порядку відбування покарання, заохочуються, що стимулює їх до позитивної зміни своєї поведінки. Вимога раціональності принципу за структурою свого виявлення нагадує цінності та значення, що актуалізуються у відповідних їм умовах при взаємодії суб'єктів дії принципу. Наприклад, І. Т. Касавін, досліджуючи проблему раціональності, приписує їй такі основні групи ознак: 1) епістемічні – доказовість, логічність, істинність тощо (як вираження тотожності раціонального та розумного); 2) діяльнісні – доцільність, ефективність, економічність тощо. Стосовно другої групи ознак І. Т. Касавін говорить про єдність трьох видів раціональності усередині самої діяльності: про раціональність цілепокладання, що полягає в його орієнтуючій функції, про раціональність засобів діяльності, що міститься в їх ефективності, і про раціональність пред-

мета діяльності, що виражається у ступені його обробки, «окультуреності» стосовно наявних засобів і мети. Він стверджує, що раціональність не існує як деякий об'єктивний предмет, і разом із тим, її існування не зводиться до психічного переживання: вона існує диспозиційно, а її роль виконують певні соціальні відносини. Основною функцією самого поняття раціональності, зокрема, є його оціночний характер [59, с. 62, 63, 66].

9. Служити своєрідним індикатором проблеми. Одночасно принцип є індикатором можливості виникнення проблем у практиці виконання покарань у сфері його регулювання та орієнтує на обрання конкретних шляхів розв'язання тієї чи іншої проблеми.

Не менш актуальним є акцентування уваги на таких аспектах, що певним чином впливають на ефективність дії вказаного принципу:

1) виконання-відбування покарання навіть при дотриманні законності у цій сфері іноді є жорстким процесом (на це впливає швидка та докорінна ломка життєвих планів, звичного образу життя шляхом ізоляції від близьких, тюремна субкультура зі своїми законами та правилами, наявність багатьох осіб із кримінальним досвідом тощо) та не призводить до виправлення значної частки засуджених, що сприяє подальшому збільшенню їх небезпеки, відриву від суспільства, рецидиву та ін.;

2) суспільство змушено витратити непомірно великі кошти як на виконання покарання, так і на пом'якшення наслідків від їх застосування, зокрема на ресоціалізацію засуджених.

У зв'язку з викладеним сьогодні важливим є втілення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослужняної поведінки засуджених у практику виконання покарань та використання всього різноманіття заходів примусу і стимулювання з метою підвищення ефективності дії цього принципу. Як зазначає С. Г. Келіна та В. М. Кудрявцев, як правило, принципи, сконструйовані теорією, наукою, знаходять свою реалізацію на практиці, проте лише згодом «покращують та вдосконалюють її, а інколи і суттєвим чином її перебудовують, змінюють погляди людей, що здійснюють цю практику» [61, с. 3].

РОЗДІЛ 2

ПРИМУС ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПРИНЦИПУ РАЦІОНАЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ І СТИМУЛЮВАННЯ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗАСУДЖЕНИХ

2.1 Поняття примусу в кримінально- виконавчому праві

2.1.1 Характеристика примусу у вузькому значенні слова

Примус – це одне з ключових, найбільш масштабних, багатогранних і обумовлюючих явищ у житті суспільства. Відомо, що примус, виступаючи атрибутом державної влади, нараховує десятки століть існування [126, с. 30]. Примус як категорія має принципове значення як для юриспруденції в цілому, так і для окремих галузей права. У науковій літературі існують різноманітні визначення примусу, що пояснюється складністю та багатоаспектністю названого явища. Тому проблема вдосконалення ефективності примусу в кримінально-виконавчому праві тісно пов'язується з дослідженням примусу як комплексного та міждисциплінарного поняття, тобто залученням знань та досягнень різних юридичних наук: філософії права, теорії держави та права, адміністративного права та інших галузей права, оскільки одна наука кримінально-виконавчого права не спроможна власними силами вирішити цю складну проблему.

При висвітленні цього питання, на наш погляд, потрібно починати з розгляду семантичного значення слова «примус» та похідних від нього слів. Так, у тлумачних словниках В. І. Даля, С. І. Ожегова

та інших авторів знаходимо схожі визначення змісту примусу. Наприклад, примусовий – 1. Вчинюваний, здійснюваний не по добрій волі, насильно, за примусом. Примушувати – силою спонукати до чого-небудь, приневолювати [163, с. 635]. Примусити – змусити вчинити що-небудь [111, с. 561]. Примушувати, примусити когось – приневолити, силувати, змушувати [37, с. 717]. Характерним для цих визначень є пояснення примусу здебільшого за допомогою використання терміна «насилля».

Будь-яке теоретичне питання отримус методологічне забарвлення, коли воно розглядається крізь призму філософії. Це повною мірою стосується і проблеми примусу. Тому методологічною базою такого дослідження передусім повинно виступити філософське вчення про примус як теорія більш високого рівня узагальнення.

Теоретичний розгляд примусу має низку аспектів, які тісно пов'язані і взаємодоповнюють один одного. Онтологічний аспект містить питання про буття примусу, субстанціональні підстави відносин примусу, їх істотні загальні ознаки, що виражаються у будь-якому виді або формі примусу та надають йому закономірного характеру. Причому примус може здійснюватися декількома засобами: прямою фізичною силою, за допомогою заохочення чи покарання, впливом на свідомість людини. Гносеологічний аспект розкриває співвідношення пізнавальної і практичної діяльності з приводу примусу, його властивостей та критеріїв практичної діяльності, оцінки його легітимності; методологічний аспект полягає у розгляді сутності і специфіки прояву примусу; соціологічний аспект стосується аналізу легітимності примусу у перехідних становищах суспільства; аксіологічний аспект підкреслює соціальну цінність феномену примусу; сутність праксіологічного аспекту полягає в оптимізації практики застосування примусу з позицій максимальної доцільності.

З урахуванням викладених методологічних посилок до визначення поняття «примус», перейдемо до аналізу та оцінки існуючих у філософії визначень примусу.

Представник середньовічної схоластики Тома Аквінський у праці «Сума теології» зазначає: виховання, що примушується страхом покарання, є вихованням законів (*disciplina legum*); людей дурного складу не можна привести до доброчесності інакше як за примусом; примус та насилля є поняттями, протилежними волі [4, с. 591, 594].

Німецький філософ Еммануїл Кант стверджував, що будь-яке обмеження волі волевиявленням іншого має назву примусу; примус перешкоджає свободі або чинить їй опір [5, с. 303, 310]. Говорячи про ідею правової держави, Кант підкреслював, що з необхідності права як зовнішнього примусу походить існування держави, що не має іншої мети, окрім охорони свободи та рівності людей [5, с. 302].

Засновник правового нормативізму Ганс Кельзен у книзі «Чисте вчення про право» писав, що право відрізняється від інших соціальних порядків тим, що це примусовий порядок. Його відмітна риса – використання примусу; це означає, що акт, передбачений порядком як наслідок соціально шкідливої дії, повинен здійснюватися також і проти волі його адресату, а у випадку опору з його боку – із застосуванням фізичної сили. Він також говорив про існування актів примусу, встановлених правопорядком як санкцій. Оскільки акт примусу виступає як реакція на визначену правопорядком людську поведінку, то він має характер санкції, а людська поведінка, проти якої він направлений, – характер забороненої протиправної поведінки, тобто протиправного діяння чи правопорушення. А приписуваним, або правомірним, вважається протилежна поведінка, тобто така, що дозволяє уникнути санкцій [5, с. 711].

Розробник психологічної теорії права Л. Й. Петражицький відмічав, що примусовість не є обов'язковою складовою всіх галузей права. Із атрибутивної природи права впливає допустимість примусового виконання... лише у тих випадках... оскільки цим завдається те, що належить правомочному... У тих галузях права, де момент добровільності не входить до предмета зазіхання, примусове виконання багатьох обов'язків фактично не можливе [124, с. 325]. Філософ зазначає, що навіть у культурному суспільстві можливе насильниць-

ке здійснення права, оскільки справа йде про відбиття посягання на порушення права [124, с. 332].

Як бачимо, кожне з визначень акцентує увагу на тому чи іншому аспекті, на окремих проявах примусу і пов'язане з певним підходом до його розгляду. До того ж, як правильно зауважують спеціалісти у галузі правової методології, загальні закони та категорії філософії не переходять у правову науку в готовому вигляді. Тут відбувається їх наповнення більш конкретним змістом, своєрідна їх адаптація стосовно понятійного апарату правознавства [132, с. 45–46].

Повноцінне визначення категорії примусу можливе лише після огляду його трактувань у працях окремих авторів. Наведемо окремі думки з приводу розуміння примусу та його ознак, на які постійно звертають увагу мислителі минулого та сьогодення.

З точки зору Д. М. Бахраха, примус можна розуміти як установлення волі володаря усупереч волі підвладного і зовнішній вплив на поведінку останнього [14, с. 11]. Схожу думку висловлює О. С. Пучнін, який пише, що головний атрибут примусовості – це пригнічення волі індивідууму [135, с. 110]. О. В. Малько визначає, що «примушувати» означає схилити людей до певної діяльності за допомогою силового тиску (усупереч волі осіб, що примушуються), обмежуючи свободу їх вибору [95, с. 114]. Т. О. Коломієць визначає державно-правовий примус як метод реалізації державної влади [67, с. 93]. На думку А. І. Каплунова, примус – це процес пригнічення індивідуальної волі за допомогою зовнішнього впливу, спрямованого на те, щоб змусити індивіда зробити що-небудь або утриматися від яких-небудь дій [57, с. 10]. С. В. Скрипник говорить про існування примусу у формі правовідносин, через які відображаються його динамічні характеристики [161, с. 41]. П. В. Демидов підкреслює, що примус – це процес, спрямований на досягнення результату, але не сам результат [41, с. 9–10]. За позицією О. М. Шевчука, державний примус є персоніфікованим, являє собою зовнішній вплив на суб'єкта з метою примусити його виконувати правові приписи, не допустити нових порушень, виховати винну особу й оточуючих. Цілі примусової дія-

льності досягаються шляхом впливу на моральну, майнову, організаційну та фізичну сферу конкретного суб'єкта права [203, с. 108]. На думку М. М. Остафійчука, правовий примус – це формуючий вплив на правосвідомість суб'єкта, для якого зовнішні чинники, що виражаються в передбачуваному чи реальному обмеженні (погіршенні) соціального (в тому числі правового) становища особи, спричиняють для примушеного загрозу чи дійсне настання невігідних наслідків матеріального, морального чи організаційного характеру, змінюючи чи вдосконалюючи його правосвідомість [117, с. 174].

Поняття примусу необхідно доповнити ознакою, за якою він розглядається як вольовий акт, який виступає психологічним аспектом проблеми, що вивчається. Примус може бути розглянутий як вплив свободи однієї людини на свободу іншої, що є свідомим здійсненням підкорення. Таким чином, примус реалізується у двох послідовних вольових актах. По-перше, це вольовий акт особи, від якої походить примус. По-друге, це вольовий акт особи, який є свідомим прийняттям до виконання вказівок іншої особи [135, с. 88].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що проблемі примусу в літературі присвячена низка публікацій, в яких автори розглядають його у різних ракурсах: як метод впливу, який забезпечує здійснення дій людьми усупереч їх волі, в інтересах примушувача [64, с. 49]; як специфічний метод правового регулювання, а також як реальне правове явище, правовідношення, комплексний правовий інститут [154, с. 35]; як засіб забезпечення законності і правопорядку [79, с. 99–100]. Аналізуючи наведені тлумачення поняття примусу, зазначимо, що кожен із запропонованих підходів заслуговує на увагу. Названі підходи дозволяють розкрити різні аспекти цього складного соціального явища.

Узагальнення поглядів указаних авторів дозволяє сформулювати такі положення принципового значення.

Примус виступає обов'язковим та необхідним елементом існування держави і права. Примус – одна з форм прояву державної влади. Як писали класики марксизму, всяка державна влада є примусом

[86, с. 100]. Як правильно зазначали радянські правознавці, поки існують держава та право, їм буде властивий державний примус – головна ознака, що відрізняє державу від інших організацій суспільства і право – від інших видів соціальних норм [109, с. 40].

Примус як феномен соціального життя неможливо усунути, і від його ролі багато в чому залежить рівень соціальної справедливості, громадянської свободи та формальної рівності у суспільстві. У правовій державі застосування примусового впливу покликано підтримувати рівність громадян перед законом.

Сутність примусу вивчається багатьма галузями права, що наділяють примус специфічним розумінням. З точки зору досягнень загальної теорії права як відправну загальнотеоретичну абстракцію слід виділити загальне розуміння примусу в єднанні його об'єктивного та суб'єктивного начал.

Так, поняття «правовий примус» охоплює дві категорії відносно самостійних за своєю природою правових явищ: примус у праві (примусові заходи, формалізовані у правових нормах, джерелах права), і примус в юридичній практиці (суб'єктивні уявлення про примусові заходи учасників правореалізаційного процесу), за умови, що вони збігаються.

Розуміння примусу, уявлення про примусові заходи конкретного суб'єкта правореалізаційної діяльності, що функціонує у практичній сфері, буде правовим лише тоді, коли він, по-перше, буде тотожним офіційно закріпленому примусу у праві (змістовна ознака), і по-друге, його реалізація буде пов'язана з використанням передбачених або не заборонених правових засобів та методів (формальна ознака).

Отже, примус у праві є діалектичною єдністю суб'єктивного та об'єктивного аспектів. Ця обставина виключно важлива для розуміння сутності правового примусу. Вона також розкриває одну з ключових причин суперечностей, що мають місце між правовими приписами і суб'єктивними уявленнями учасників правовідносин. Такою причиною є певна модельність правового примусу, його органічний зв'язок з волею законодавця і відносна незалежність від суб'єктивної

волі та інтересів окремого індивіда. Суб'єктивна сторона правового примусу виявляється в його нерозривному зв'язку зі свідомістю та волею суб'єктів юридичної практики. Також правовий примус певною мірою завжди пов'язаний з об'єктивними суспільними потребами та інтересами.

Першочерговим кроком втілення правового примусу в життя є його закріплення у праві, формальне вираження в юридичних засобах нормативного характеру. Примус у праві виступає як зразок, норма, стандарт, якого повинні дотримуватися всі суб'єкти, що реалізують право на практиці. Наступним етапом діалектичного розвитку правового примусу є його «присвоєння» конкретними суб'єктами правореалізаційної діяльності, у процесі якої примус із права і за допомогою нього переходить у свідомість суб'єкта, переплітається з його особистісними інтересами та потребами, деталізується за умовами місця, часу, способу реалізації і є його суб'єктивним уявленням про примусові заходи.

У сфері юридичної практики примус об'єктивується або у свідомості суб'єктів, або є елементом змісту правозастосовного акта. У останньому випадку він має форму припису про належну поведінку, що адресований конкретній особі, чи є елементом рішення компетентного органу за конкретною справою. Тобто примус як особливе самостійне начало займає зовнішнє положення відносно встановлених норм права, він не впливає зі змісту цих норм, але ж характеризує форму їх реалізації. Норми права можуть здійснюватися у примусовому порядку.

Щодо розмежування понять «правовий примус» і «державний примус», за основу має бути взята сутнісна природа цих соціальних явищ, оскільки не всякий державний примус, що отримав юридичне опосередкування, набуває форми правового примусу. Так, Н. А. Гущина вказує, що правовому примусу властиві два моменти: інтелектуально ціннісне обґрунтування та психічна природа примусу. Визнання примусу «правовим» можливе за наявності правомірного зазіхання суб'єкта на виконання правових обов'язків і на захист поруше-

ного права [36, с. 86–87]. Г. М. Ветрова виділяє державний і особистий аспекти правового примусу. Примус у першому аспекті розглядається як спосіб гарантування юридичних обов'язків з боку держави, а в другому – примус є зазнаванням особою обмежень, позбавлень [24, с. 16]. У структурному відношенні, на думку О. Е. Лейста, державний примус (як й інші види соціального примусу) передбачає такі елементи: суб'єкт примусу (державний орган, його посадову особу); здійснення примусу, тобто процес впливу владної волі; об'єкт примусового впливу, тобто особу, що зазнала примусу [85, с. 16].

Отже, феномен примусу у правовій сфері наповнений особливим змістом, відрізняється від інших видів суспільного примусу специфічними закономірними властивостями. Розглянемо такі властивості докладніше.

До числа основних можна віднести такі ознаки правового примусу: 1) за українським законодавством він завжди є специфічною формою правозастосовної діяльності, що здійснюється компетентними державними органами; 2) ззовні становить психічний, фізичний, організаційний вплив на свідомість та поведінку суб'єктів; 3) реалізується у вигляді відповідних заходів; 4) супроводжується завданням суб'єкту правообмежень у вигляді позбавлення права, покладання додаткового обов'язку, перешкодження реалізації права; 5) фактичною підставою застосування служить вчинення правопорушень, а також виникнення інших, небажаних для суспільства та держави правових аномалій чи наявність фактів, що свідчать про реальну загрозу виникнення таких аномалій у майбутньому; 6) юридичною підставою є вказівка на відповідний захід у санкції чи диспозиції правової норми; 7) здійснюється у передбаченій законом процесуальній формі; 8) застосовується з метою захисту прав та законних інтересів особистості, суспільства та держави; 9) реалізується у рамках охоронних правовідносин [154, с. 42–47; 129, с. 10–11; 87, с. 11].

Треба підкреслити, що серед галузевих юридичних наук лише в адміністративному та кримінально-процесуальному праві питання щодо видів та форм примусу були розроблені належним чином.

Разом із тим важливим є пізнання змісту примусу саме у галузі кримінально-виконавчого права, оскільки у межах зокрема цієї галузевої науки поняття та форми державного примусу загалом, як видається, не були достатньо досліджені. Водночас без вивчення категорії державного примусу у кримінально-виконавчому праві як родового поняття неможливо визначити зв'язок примусу з іншими складовими категоріями галузевого принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених та з'ясувати значення вказаного принципу в галузі кримінально-виконавчого права.

У кримінально-виконавчому праві потенціал примусу походить від правового примусу в цілому, але має низку видових особливостей.

1. Процедура виконання-відбування покарань, що визначається нормами кримінально-виконавчого права, є однією із завершальних етапів кримінальної відповідальності, логічним юридичним наслідком вчинення злочину та сама по собі вже має властивість (ознаку) примусовості. Саме в галузі кримінально-виконавчого права, яка закріплює та регламентує порядок виконання й умови відбування різних видів покарань, тобто конкретних заходів примусу, категорія примусу має особливе значення. Тут правовий примус виступає одним із засобів організації та здійснення виконання покарання. Так, А. Х. Степанюк вказує, що завдяки каральній функції знаходять свій прояв призначення органів та установ виконання покарань і державний примус як спосіб організації та здійснення виконання покарання [172, с. 140].

2. У кримінально-виконавчому праві примус взаємодіє із переконанням. Переконання служить органічною частиною правозабезпечення кримінально-виконавчих норм. Процес впливу права на суспільні відносини на будь-якому його рівні неминуче передбачає переконання, яке за своєю природою є суспільним засобом впливу на поведінку людей і тому не завжди зв'язаним із правом [77, с. 49].

Вплив норми посилюється і конкретизується в ході реалізації права, де органи і установи виконання покарань, коли цього вимагає

поведінка засудженого, повинні переконати його в необхідності виконувати приписи кримінально-виконавчого права. Для переконання характерна відсутність закріплення у кримінально-виконавчому законі правових форм. Тому воно у різноманітних формах використовується у процесі виконання покарання, де при особистому контакті, під час бесіди засудженому роз'яснюється важливість дотримання закону, показуються негативні наслідки, до яких може привести відступ від належної поведінки, наводяться інші доводи.

3. Специфічність примусу в галузі кримінально-виконавчого права полягає в обмежувальному характері правил поведінки при виконанні різних видів кримінальних покарань, у більш різкому їх вираженні як правообмежень для суб'єктів правовідносин, оскільки вони діють у сфері виконання покарання. Примусовість каральної діяльності означає примусове позбавлення, обмеження, заміну та доповнення прав, обов'язків і законних інтересів засудженого [114, с. 205]. Реалізація каральних елементів може виявлятися, приміром, у тому, що при виконанні кримінальних покарань, по-перше, засуджені можуть певним чином ізолюватися від суспільства; по-друге, вони можуть обмежуватися у цілому ряді громадянських, трудових, житлових та інших особистих прав; по-третє, у встановлених законом випадках вони можуть додатково піддаватися особливим заходам примусу, які у звичайному житті до них не застосовуються [137, с. 32]. До числа таких правил, наприклад, належать: обов'язкове носіння встановлених нагрудних знаків згідно із затвердженим зразком, дотримання певної форми звернення до персоналу установ виконання покарань та інших посадових осіб, які відвідують установи, пересування тільки строєм за межами локальних секторів на території виправних колоній тощо [133]. Примусовий характер цих заходів, що виражається в обмеженні прав засудженого, забезпечує його належну поведінку незалежно від того, вчинено чи не вчинено неправомірну дію. Із цього виходить, що рішучим моментом у визначенні властивості примусу у кримінально-виконавчому праві, критерієм примусовості служить правообмежувальна, а не вольова ознака. Отже,

примус у кримінально-виконавчому праві необхідно розуміти як вплив, що здійснюється чітко встановленими на підставі правообмежувальної ознаки діями органів та установ виконання покарань, що володіють примусовою властивістю незалежно від ставлення засудженого до виконання своїх обов'язків.

4. У будь-якому акті примусу в галузі кримінально-виконавчого права є присутніми три аспекти: педагогічний, психологічний та адміністративно-правовий [145]. Педагогічний аспект розуміється як механізм переконання, доказу відсутності іншої розумної альтернативи. Психологічний аспект передбачає цілеспрямований вплив на інтелектуальну, емоційну і вольову сферу засудженого. В основі адміністративно-правового аспекту лежить режим виконання покарання при одночасному висуванні на перший план психологічного і педагогічного елементів. Особливістю застосування заходів примусу до більшості засуджених у галузі кримінально-виконавчого права є паралельне переслідування виховних, виправних та запобіжних цілей.

5. Державний примус є правовідношенням, у якому владна сторона – це компетентний правозастосовний орган чи посадова особа, яка застосовує державно-примусові заходи до зобов'язаного суб'єкта, і підвладна сторона – це засуджений чи інший учасник правовідносин, який повинен зазнати цього примусового впливу. Примус як специфічне правовідношення характеризується двоїстістю його природи: об'єктивного (державно-правового) елемента, пов'язаного з правообмеженнями засудженого, та суб'єктивного (особистісного) елемента, пов'язаного з підкоренням засудженого тим заходам, що до нього застосовуються.

6. У кримінально-виконавчому праві простежується наявність спеціального механізму примусу зі своїми підставами, цілями, гарантіями. Заходи примусу у кримінально-виконавчому праві мають значні відмінності, зумовлені ступенем самостійності, специфікою кримінально-виконавчих правовідносин, у межах яких вони здійснюються. До таких відмінностей належать:

1) цільова спрямованість примусових заходів. Мета примусових заходів впливу полягає у забезпеченні реалізації однієї чи кількох норм кримінально-виконавчого права. З цього приводу О. М. Храмцов зазначає, що специфікою примусу є те, що він є особливим проявом психічного насильства, метою якого не є заподіяння фізичної або психологічної травми, хоча вони об'єктивно можуть мати місце. Такою метою є вплив на волю особи для стимулювання суспільно безпечної поведінки [197, с. 283];

2) гносеологічна характеристика неправомірних дій засуджених, що виступають підставою застосування тих чи інших заходів примусового впливу. Підстави – це юридично значущі факти, які служать приводом та безпосередньо викликають необхідність застосування численних і різноманітних заходів примусу в ході виконання покарання, можуть існувати тільки в галузі кримінально-виконавчого законодавства;

3) спосіб закріплення тих чи інших заходів примусу в структурі правової норми. Існуючий правовий режим регулювання, що встановлений у кримінально-виконавчому праві, більшою мірою спирається на нормативні джерела права, що вміщують такі правові засоби, як дозволи (стимулювання), заборони (відповідальність) та приписи. А. І. Каплунов, розглядаючи проблему втілення заходів державного примусу у правових нормах, зокрема, вказує на їх закріплення у двох видах правових норм: а) нормах, що регламентують діяльність (що закріплюють повноваження) владного суб'єкта; б) нормах, що встановлюють правила поведінки примушованої особи. У нормах права, що регламентують повноваження суб'єкта державної влади, який здійснює примусовий вплив, заходи примусу закріплені в їх диспозиціях. У нормах права, що встановлюють правила поведінки суб'єкта права, який виступає у ролі примушованої особи, заходи примусу закріплені, як правило, у санкціях, а інколи у диспозиціях [57, с. 16].

4) спеціальне коло суб'єктів, які наділені правом застосування примусових заходів;

5) застосування примусових заходів виражається у правових та організаційно-правових наслідках (правових актах) як результатах діяльності вказаних суб'єктів впливу;

б) наявність певних процесуальних відмінностей застосування заходів примусу.

7. Примус у кримінально-виконавчому праві є вельми концентрованим, тобто містить сукупність різноманітних примусових засобів, які розрізняються певною диференціацією. Різноманітність заходів примусу пояснюється тією частотою негативних відносин у галузі кримінально-виконавчого права, що походять зі складності й певної протяжності за часом процесу виконання-відбування покарання.

8. Примус у кримінально-виконавчому праві є цінним не сам по собі, не як результат його досягнення «будь-якою ціною». Його цінність полягає саме в тому, що він дає гарантування настання очікуваного від кримінально-виконавчих норм результату, певну впорядкованість кримінально-виконавчих правовідносин, тобто правопорядок у галузі кримінально-виконавчого права, в основі якого лежить можливість скоординованих правових дій суб'єктів кримінально-виконавчого права. До того ж у механізмі реалізації кримінальних та кримінально-виконавчих норм примус виступає дієвим засобом боротьби зі злочинністю засуджених і забезпеченням безпеки усіх учасників кримінально-виконавчих відносин. О. М. Яковлев зазначає, що без примусу кримінальне правосуддя було б безсилим [211, с. 20].

9. Особливістю примусу у кримінально-виконавчому праві є його взаємодія з відповідними заходами матеріально-правового примусу в галузі кримінального права, як певного джерела виникнення правовідносин виконання-відбування кримінальних покарань. Отже, ці види примусу, що є матеріальним та процесуальним за своєю природою, не можуть існувати без цього зв'язку. Втім реалізація всього обсягу примусу в кримінально-виконавчому праві все ж таки не перебуває у прямій залежності від попереднього кримінально-правового відношення і характеризується лише опосередкованим характером зв'язку.

10. Як один із засобів впливу на поведінку засуджених примус у галузі кримінально-виконавчого права виступає важливим, необхідним та обов'язковим її елементом, оскільки він сам по собі служить гарантом дотримання принципу соціальної справедливості, яка покликана застосовуватися всякий раз, коли викриваються посягання на недоторканність охоронюваних державою суспільних відносин. При цьому і сам примус має бути втіленням справедливості.

У зв'язку з викладеним можна зробити висновок, що примус у галузі кримінально-виконавчого права можна розглядати як:

1) захід (метод) примусового впливу на особу. Метод примусу полягає в організації певним засобом примусового впливу з метою збереження й розвитку позитивних якостей і властивостей особистості засудженого або для стимулювання належної поведінки суб'єкта правовідносин. На думку М. Д. Шаргородського, примус (погроза, залякування) і переконання (виховання) – це засоби при застосуванні покарання, за допомогою яких досягається бажана мета [202, с. 260]. Такий захід примусу, як стягнення, у педагогіці називають методом виховання [121, с. 41; 120, с. 131; 196, с. 188–189; 122, с. 474; 119, с. 322–325];

2) специфічний метод правового регулювання та метод діяльності органів держави. Метод правового регулювання – це спосіб забезпечення найбільш раціональної поведінки різних категорій людей, включаючи засуджених; його реалізація забезпечується силою держави; він закріплюється в особливих соціальних правилах – юридичних нормах [115, с. 450]. У сучасній юридичній літературі виокремлюють такі методи, які є характерними для тих чи інших галузей права: імперативний, диспозитивний, заохочувальний, рекомендувальний, метод автономії і рівності сторін, переконання та примусу [106, с. 235]. Застосування примусу у вигляді правозастосовних актів (наказів, постанов, заходів стягнення тощо) впливає із самої сутності режиму виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі. Він являє собою один з основних методів охорони правопорядку [66, с. 117];

3) специфічне кримінально-виконавче правовідношення, що визначається як суспільне відношення певного виду, виникає між конкретними учасниками, взаємна поведінка яких закріплюється у законі;

4) інститут примусу в кримінально-виконавчому праві, який об'єднує всі види та форми примусу, що врегульовані цією сферою законодавства.

Таким чином, підсумовуючи викладене, можна зробити таке синтетичне визначення: правовий примус у кримінально-виконавчому праві виступає у вигляді правового впливу на учасників кримінально-виконавчих правовідносин, що виявляється в їх правових обмеженнях організаційного, особистого чи майнового характеру, застосовується у суворо встановленому законом порядку органами виконання покарань з метою забезпечення з боку учасників правовідносин належної реалізації приписів, що містяться у кримінально-виконавчих нормах [100, с. 160].

Дослідження проблеми специфіки примусу, що застосовується у сфері дії кримінально-виконавчого права, дозволить з'ясувати роль кримінально-правових та кримінально-виконавчих норм у впливі на формування правомірної поведінки засуджених.

2.1.2 Примус як інститут кримінально-виконавчого права

Усі існуючі у галузі кримінально-виконавчого права види заходів примусового впливу можна класифікувати залежно від конкретних наукових і практичних завдань та зобразити у вигляді об'єднання, системи, що врегульовуються сукупністю взаємозв'язаних правових норм. Таку сукупність правових норм, як елемент права, можна розглядати у вигляді певного інституту примусу в галузі кримінально-виконавчого права.

Існують різні визначення інституту права:

– правовий інститут – це сукупність норм, що окреслюють певні типізовані відносини [40, с. 94];

– правовий інститут – це елемент системи права, що поданий як сукупність правових норм, які регулюють однорідну групу суспільних відносин [108, с. 169];

– правовий інститут – це порівняно невелика, стійка група однорідних правових норм, що регулюють певну сферу суспільних відносин [177, с. 312].

Як вбачається, до ознак інституту права традиційно відносять: наявність сукупності нормативних приписів; юридичну однорідність названих приписів; об'єднання правових норм стійкими закономірностями і зв'язками, що знаходять відображення в юридичних приписах і в цілому в юридичній конструкції.

Тобто під інститутом примусу в праві розуміється система матеріально-правових і процедурно-процесуальних норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані із застосуванням уповноваженими на те органами і особами примусових заходів фізичного, психічного, організаційного та іншого характеру до зобов'язаних суб'єктів з метою покарання винних за правопорушення, припинення і попередження протиправних дій, відновлення порушених відносин, а також в інших передбачених законом цілях [154, с. 53–54].

Примус же у кримінально-виконавчому праві порівняно з іншими видами примусу, безумовно, відрізняється за властивістю та своєрідністю правового регулювання, оскільки існуючі в галузі кримінально-виконавчого права відносини примусу обумовлені виконанням найбільш тяжкої за ступенем впливу кримінальної відповідальності. При цьому на суворість заходів примусу у кримінально-виконавчому праві впливає ступінь тяжкості правопорушення та подальша поведінка засудженого у процесі відбування покарання. Отже, примус у кримінально-виконавчому праві виступає невід'ємним та концентрованим інститутом у системі правоохорони, має найбільш розгалужену та складну процесуальну форму застосування у процесі виконання покарання, що забезпечує законність та обґрунтованість здійснення примусових засобів і максимально охороняє права засудженого, який зазнає примусового впливу. Застосування заходів примусу

повинно здійснюватися в напрямі гуманізації вказаних заходів, гласності вживання заходів примусу, пропорційності розміру впливу з поведінкою засудженого, тобто дотримання вимоги раціональності примусу, доцільності і функціональності примусу, його диференційованості й своєчасності.

Важливо також розглянути питання системоутворюючих факторів або об'єктивних критеріїв виділення інституту примусу в галузі кримінально-виконавчого права. Так, до них можна віднести, поперше, норми цього інституту, що зв'язані певним галузевим методом і механізмом правового регулювання, по-друге, особливі принципи, загальні положення, окремі специфічні прийоми регулювання, що свідчать про існування спеціального правового режиму.

Нормами цього інституту, зокрема, закріплюються правові підстави діяльності відповідних органів та посадових осіб щодо застосування примусу, суб'єктивні права та обов'язки учасників правовідносин примусу, склади правопорушень (у правовідносинах відповідальності), конкретні заходи примусу та процедура їх застосування, строки, упродовж яких примус може застосовуватися, специфіка правозастосовних актів із цих питань.

Для примусу, що є одним із інститутів кримінально-виконавчого права, як і будь-якого іншого інституту, характерні норми, що встановлюють застосування примусу в галузі кримінально-виконавчого права (у сфері кримінально-виконавчої діяльності), та своя система принципів, вихідних нормативно-керівних ідей.

Принципи інституту права, як вказує О. І. Коробеев, покликани виконувати роль, що спрямовує на розвиток і функціонування інституту, забезпечуючи послідовність та логічність процесу правотворчої та правозастосовної діяльності [128, с. 829]. Отже, принципи інститутів права – це основні ідеї, що лежать в основі побудови певного інституту права. Треба вказати, що дослідження питання принципів інституту примусу не отримало теоретичної розробки.

При розробці системи принципів необхідно враховувати такі аспекти поділу: 1) спільність принципів, 2) їх функціональність, що

окреслює роль кожного принципу у правовій площині, і 3) змістовність, що визначає буття принципів. Такий комплексний підхід дає можливість з'ясувати місце і роль принципів у теоретичній системі, а також сферу їх дії.

Специфіка сфери застосування принципів інститутів кримінально-виконавчого права – виконання-відбування покарання – накладає свій відбиток на змісті принципів інституту примусу у кримінально-виконавчому праві: яскраво виражені відмітні риси, особливості, своєрідність характеру тощо. У галузі кримінально-виконавчого права видаються правильними два вихідних положення. По-перше, принципами інституту примусу у кримінально-виконавчому праві можуть виступати лише ідеї: а) нормативні; б) що знайшли певне закріплення саме у кримінально-виконавчому законодавстві; в) притаманні інституту примусу. По-друге, у сфері примусу діють принципи: а) загальноправові і б) галузеві (міжгалузеві), причому в одних випадках прямо, безпосередньо, а в інших – через нормативно-керівні засади, що їх конкретизують. Отже, можна підсумувати, що до системи входять принципи, що стосуються як установлення власне керівних загальноправових ідей галузі кримінально-виконавчого права, що тісно пов'язані з категорією примусу, так і принципи відносно змісту та побудови всього інституту примусу у галузі кримінально-виконавчого права.

Таким чином, з урахуванням специфіки кримінально-виконавчої діяльності, завдання і мети, якій підпорядковується примус, виправданим видається запропонувати таку систему принципів примусу в галузі кримінально-виконавчого права: законність; гуманізм; справедливість; обґрунтованість (тобто вимога, що виражається у застосуванні заходів примусу при наявності у достатній мірі встановленої неправомірної поведінки засудженого чи об'єктивно підтвердженої можливості такої поведінки); поєднання примусу з переконанням; економія примусу; охорона прав і законних інтересів особи, що примушується (оскільки примус пов'язаний з обмеженням правового статусу суб'єктів, які примушуються); повага до прав особи, що при-

мушується; врахування цільового спрямування примусу; раціональне застосування засобів примусу; здійснення загального контролю та нагляду за місцями позбавлення волі з питань застосування примусу (прокурорський нагляд, судовий контроль, нагляд вищестоящих судів та моніторинг із цих питань).

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що в українському кримінально-виконавчому праві існує інститут примусу, норми якого врегульовують застосування різних видів примусових заходів. Крім того, з виділенням цього інституту з'являється підстава, за якою можна згрупувати заходи примусу, що існують у кримінально-виконавчому праві, і стає більш чітким їх юридичне призначення.

В узагальненому вигляді призначення примусу як інституту кримінально-виконавчого права полягає в закріпленні й усебічній регламентації механізму правового регулювання примусової діяльності уповноважених на це органів та посадових осіб у сфері виконання кримінальних покарань.

Отже, інститут примусу в кримінально-виконавчому праві характеризується певною єдністю правових норм, що входять у цей правовий інститут, утворюючи єдиний комплекс, що виражаються у загальних положеннях, правових принципах, специфічних правових поняттях, що створюють особливий, притаманний для даного виду відносин правовий режим регулювання. Однорідність фактичного змісту цього інституту виражається у тому, що він призначений для самостійного, відносно відокремленого врегулювання групи окремих протиправних вчинків засуджених та дій інших осіб чи попередження можливості їх вчинення. Норми інституту примусу кримінально-виконавчого права пройшли істотну переробку, модифікацію стосовно специфіки предмета та методу галузі кримінально-виконавчого права.

Важливим є також розгляд питання про комплексність інституту примусу в цілому. Поняття «комплексний інститут» вказує, з одного боку, на поєднання у ньому норм різних галузей права, можливо, норм матеріального та процесуального характеру, а з другого – визначає

системність, взаємозв'язок цих норм. Наприклад, В. В. Серьогіна стверджує, що правовий примус може бути охарактеризований і як складний комплексний правовий інститут системи права [154, с. 52].

Загально визнано, що між галузями права немає замкнених меж, що роз'єднували б галузі на виключно ізольовані. Будь-яка галузь права має достатньо широкий спектр заходів примусу, що застосовуються до правопорушників відповідних норм права. Особливо яскраво це виявляється на прикладі кримінального та адміністративного права, санкції яких можуть застосовуватися тільки в межах зазначених галузей права. Так, примус в адміністративному праві та у кримінальному процесі, що виступають класичними видами примусу в системі права, певна річ, впливають на інститути примусу інших галузей права, що пов'язано з існуванням у цих галузях права достатньо розробленої теорії примусу, а також і з певним вирішенням цих питань на законодавчому рівні. Отже, виокремлюючи правовідносини у сфері застосування примусових заходів указаних галузей права, треба відмітити, що між ними є багато спільного через використання загальних положень (понять), принципів, правових конструкцій та схоже застосування норм, і тому логічним є їх розгляд як відносин одного типу, оскільки достатньо чітко простежується генетичний зв'язок та єдність указаних галузей права як примусової діяльності, що спрямована на здійснення правосуддя. Про міжгалузеві інститути С. В. Поленіна говорить, наприклад, що вони виникають на стику різних галузей права, предмет регулювання яких має деяку спільність [127, с. 74].

Таким чином, інститути примусу вищезазначених неоднорідних галузей права характеризуються тісним контактуванням між собою, взаємопроникненням та взаємозв'язком, що зумовлений існуванням схожих суспільних відносин з урегулювання протиправної поведінки винних за допомогою різних примусових заходів. Виникнення інституту примусу в галузі кримінально-виконавчого права відображає діалектику правового розвитку різних видів примусу інших галузей права.

Також можна погодитися з думкою Б. Т. Базилєва, що норми, які регламентують правовий режим примусу в цілому, умовно можна розглядати як комплексний міжгалузевий інститут права, що має предметом свого регулювання певний тип (рід) суспільних відносин [10, с. 45]. Тому інститут примусу в широкому розумінні називають комплексним, міжгалузевим. Головне призначення таких інститутів права – у межах своєї групи споріднених суспільних відносин забезпечити суцільне, повне регулювання, хоча теоретичне обґрунтування формування даного міжгалузевого інституту тільки розпочалося.

Указаний інститут примусу належить до групи функціональних інститутів права, що обслуговує норми різних галузей права, здійснюючи докладну регламентацію важливих положень, пов'язаних із застосуванням до правопорушників різних заходів примусу. Функціональний зв'язок між цими суміжними галузями права також виражається у певному схожому карально-примусовому методі правового регулювання. Також це правове утворення можна представити і як предметний інститут, де предметом регулювання цього міжгалузевого комплексного інституту примусу виступає негативна поведінка осіб.

У зв'язку з наведеним слід зробити висновок, що однорідна сукупність кримінально-виконавчих норм з урегулювання всієї сукупності заходів примусу щодо засуджених у кримінально-виконавчому праві й утворює інститут примусу, для якого характерні певні системоутворюючі чинники, такі як однотипні норми, в яких закріплюються примусові заходи, принципи, предмет та метод правового регулювання, які обумовлюють наявність і особливого механізму правового регулювання. Міжгалузевим, комплексним інститутом такого роду також можна назвати, наприклад, й інститут стимулювання.

Виходячи із загальної характеристики інституту примусу, можна дійти висновку, що інститут примусу в галузі кримінально-виконавчого права теж характеризується як: 1) державно-публічний інститут галузі кримінально-виконавчого права; 2) охоронний інститут за функціональною роллю, яку він виконує; 3) процесуальний інститут

залежно від урегульованих ним відносин; 4) спеціальний інститут залежно від закріплення певних завдань та правил застосування заходів примусу; 5) міжгалузевий інститут за сферою поширення; 6) комплексний інститут, що поєднує в собі матеріальні (види заходів примусу) та процесуальні норми (порядок, засоби і методи примусового впливу на засуджених та інших учасників кримінально-виконавчих правовідносин).

З метою побудови ефективного правового інституту примусу важливим є зосередження уваги на існуванні у проблематиці примусу декількох взаємозв'язаних аспектів: з одного боку, примус сприяє законності та правопорядку в суспільстві, здійснює істотний вплив на формування, укріплення та розвиток правосвідомості засуджених, тому ефективність зазначеного правового інституту примусу визначається здатністю вироблення у засуджених суспільно корисних настанов, спрямованості на дотримання соціально схвальних варіантів поведінки; з другого боку, примус обмежує права особи та виступає менш гуманним заходом впливу на особистість порівняно зі стимулюванням. Тому в кримінально-виконавчому законодавстві система примусових заходів і пов'язана з нею процедура їх застосування повинні розглядатися не тільки як суто каральні заходи, що мають негативний зміст, але і як необхідні виховні засоби, тобто у позитивному аспекті як такі, що спрямовані на активну соціальну реабілітацію правопорушників. Усі засоби примусу як стимулюючі заходи необхідно застосовувати таким чином, щоб вони здійснювали позитивний вплив не лише на індивідуальні програми виправлення засуджених, а й на діяльність системи виправних установ у цілому.

Примус повинен розглядатися і як міжгалузевий інститут, підходи до регулювання якого впливають на конкретні напрями становлення й розвитку галузі кримінально-виконавчого права. Виділення комплексного інституту примусу в структурі кримінально-виконавчого права ще не має єдиної підтримки та визнання у теорії та практиці виконання покарань, але, на нашу думку, бачиться доцільним та

актуальним з метою ефективності правового регулювання для забезпечення одноманітного регулювання однотипних груп суспільних відносин.

Наукове опрацювання проблематики примусу в галузі кримінально-виконавчого права, зокрема вироблення науково аргументованої правової концепції відносин примусу в кримінально-виконавчому праві, видається неодмінною передумовою належного розуміння та вдосконалення інституту примусу, усунення правових диспропорцій, прогалин та суперечностей у його структурі, а отже, буде сприяти подальшому розвитку знань про внутрішню побудову галузі кримінально-виконавчого права в цілому.

2.2 Види заходів примусу та їх класифікація у кримінально-виконавчому праві

Кримінально-виконавче право передбачає можливість застосування широкого кола примусових заходів, що використовуються для вирішення специфічних, неоднакових завдань цієї галузі права (з метою виховного впливу на засуджених, стимулювання їх правослухняної поведінки тощо).

Слід зазначити, що наука кримінально-виконавчого права не дає визначення примусового заходу впливу, до того ж заходи примусу не є систематизованими на законодавчому рівні, проте це могло б позитивно вплинути на вирішення питання про їх правову природу та призначення.

Примус, як зазначив С. С. Алексєєв, фактично виражається у заходах, тобто таких юридично реальних явищах, що становлять зміст правоохоронних та інших державно-владних відносин, які уособлюють дії, реалізацію правового примусу у тому чи іншому конкретному життєвому випадку [107, с. 269]. А. І. Каплунов говорить, що заходи примусу – це встановлені законом способи, прийоми, засоби та

дії, що дозволяють змусити особу виконати юридичні обов'язки і дотримуватися правових заборон, або це додаткові обтяження у зв'язку з учиненням особою протиправних діянь. Їх застосування забезпечує попередження і припинення правопорушень, притягнення винних осіб до відповідальності, відновлення порушених суб'єктивних прав, захист особи та її майна від джерела небезпеки [57, с. 14].

Отже, враховуючи висловлені вище фахівцями у загальній теорії права судження, можна підсумувати, що примусові заходи впливу в галузі кримінально-виконавчого права – це передбачені кримінально-виконавчим законодавством засоби примусового характеру, що застосовуються у суворо встановленому законом порядку органами виконання покарань відносно засудженого та інших учасників кримінально-виконавчих правовідносин, для усунення дійсних і можливих перешкод, що виникають при здійсненні кримінально-виконавчої діяльності. Також треба додати, що кожний захід примусу в кримінально-виконавчому праві – це необхідна ланка забезпечувального механізму виконання-відбування покарання, що відповідає всім іншим примусовим засобам.

Тому необхідним є розгляд та дослідження недостатньо вивченої у кримінально-виконавчому праві класифікації цих примусових заходів. Так, у процесі дослідження тих чи інших явищ суспільного життя науковці завжди приділяють увагу класифікації, що викликається потребою систематизації та впорядкування тих чи інших правових явищ. Звичайно класифікація покликана вирішувати два основних завдання: показати в надійному і зручному для огляду та розпізнавання вигляді всю цю ділянку й вмістити максимально повну інформацію про її об'єкти [98, с. 313]. Відбираючи критерій певної класифікації, потрібно виходити не тільки із суттєвості ознаки предмета, що класифікується, а й із конкретної мети класифікації [98, с. 315]. Класифікація – це цілеспрямований, багатофункціональний, багатоаспектний засіб пізнання, що виявляється у всіх галузях права (у тому числі і в кримінально-виконавчому праві) і виступає фактором ефективності юридичної техніки. Отже, правовий примус у галузі кримі-

нально-виконавчого права потребує наукової класифікації, в основу якої можуть бути покладені різні критерії. Такий «зовнішній» аспект вивчення правового примусу кримінально-виконавчого права, що відрізняється різноманітністю його ознак і властивостей, забезпечить найбільш плідне вирішення питань про види примусових засобів у кримінально-виконавчому праві та критерії примусовості кримінально-виконавчих дій, дозволить провести їх певну класифікацію, розбити на групи відповідно до їх специфіки.

А. І. Каплунов відзначає, що вперше в юридичній літературі неоднорідність державного примусу була помічена у сфері адміністративно-правового регулювання вченими-адміністративістами [56, с. 5].

Згідно з позицією В. В. Серьогіної, до обсягу державного примусу включаються різні за своєю природою заходи й форми примусу, що відрізняються один від одного підставами, цілями, процесуальними особливостями застосування [154, с. 44]. На думку А. І. Каплунова, державний примус як системне правове явище, єдине за своєю сутністю, припускає його диференціацію за різними критеріями. Це обумовлено різноманітністю регульованих суспільних відносин, а також різнохарактерністю посягань на них і відповідно різнотипністю примусових засобів, що служать для подолання негативних соціальних явищ [56, с. 5].

Неоднорідність примусу в галузі кримінально-виконавчого права полягає в тому, що він також включає багато видів заходів, що застосовуються за певними підставами до різних суб'єктів та учасників впливу в період виконання-відбування покарання. Це зумовлює необхідність виділення декількох видів класифікацій примусових заходів. Більшість із викладених класифікацій були запропоновані у різних наукових джерелах різними науковцями і узагальнені та наведені автором.

Передусім підставою першої класифікації є певна сфера прояву. На підставі цього критерію можна виділити примус у кримінально-виконавчому праві та примус у кримінально-виконавчій діяльності.

Залежно від властивостей заходів, що застосовуються, негативні правообмеження можуть бути особистого, майнового чи організаційного характеру [154, с. 45]. За способом дії розрізняють психічний, організаційний, фізичний, майновий примус [15, с. 43]. Таким чином, другу класифікацію залежно від негативних правообмежень для суб'єктів впливу в галузі кримінально-виконавчого права можуть складати, на наш погляд, такі групи заходів: 1) психологічні заходи, що утворюють негативні правообмеження особистого характеру: наприклад, попередження, догана, сувора догана, які можуть застосовуватися до осіб, позбавлених волі (ст. 132 КВК України); 2) заходи фізичного впливу, до яких, наприклад, можна віднести застосування фізичної сили, спеціальних засобів, гамівної сорочки та зброї до осіб, позбавлених волі (ст. 106 КВК України); примусове годування за медичним висновком (ч. 3 ст. 116 КВК України); 3) заходи, що утворюють негативні правообмеження майнового характеру: матеріальна відповідальність засуджених до позбавлення волі (ст. 136, ст. 137 КВК України); 4) заходи, що утворюють негативні правообмеження організаційного характеру: режим особливих умов у колоніях у разі введення надзвичайного чи воєнного стану в районі розташування колонії (ст. 105 КВК України).

Третя класифікація, на нашу думку, має базуватися на критерії безпосереднього суб'єкта примусового впливу, відповідно до якого можна виділити різні категорії осіб, що характеризуються певними особливостями їх правового статусу відносно примусових заходів впливу, що до них застосовуються: 1) засуджені, серед яких, у свою чергу, можна виокремити неповнолітніх осіб, жінок (наприклад, до засуджених неповнолітніх та жінок гамівна сорочка не застосовується (ч. 3 ст. 106 КВК України); осіб похилого віку; інвалідів першої та другої групи; засуджених, які перебувають у лікувально-профілактичних закладах місць позбавлення волі, тощо; 2) окрему групу складають інші учасники кримінально-виконавчих правовідносин, стосовно яких, наприклад, може бути проведений огляд їх, їх речей, транспортних засобів, які знаходяться на території колонії (ч. 6 ст. 102 КВК України).

Як видається, за четвертою класифікацією залежно від суб'єктів застосування, що наділені правом безпосереднього вжиття заходів до засуджених за вчинення тих чи інших порушень, заходи примусу під-розділяються на ті, що можуть застосовуватися: 1) у судовому порядку: застосування призначених судом примусових заходів медичного характеру або примусового лікування (ст. 117 КВК України); огляди і обшуки приміщень, де проживають засуджені з сім'ями, провадяться за наявності встановлених законом підстав, за вмотивованим рішенням суду (ч. 6 ст. 59 КВК України); 2) іншими посадовими особами органів та установ виконання покарань: за рішенням Голови центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань, начальника управління (відділу) центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань в Автономній Республіці Крим, області, місті Києві та Київській області використовуються сили і засоби колонії, органів і установ виконання покарань для припинення групових протиправних дій засуджених та ліквідації їх наслідків (ст. 105 КВК України); центральним органом виконавчої влади з питань виконання покарань за поданням адміністрації виправної колонії, погодженим з начальником управління (відділу) центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань в Автономній Республіці Крим, області, місті Києві та Київській області та спостережною комісією здійснюється зміна умов тримання засудженого шляхом переведення його до виправної колонії іншого рівня безпеки (ст. 100 КВК України); кримінально-виконавчою інспекцією може бути застосоване застереження у виді письмового попередження про притягнення до кримінальної відповідальності за порушення порядку та умов відбування покарання у виді громадських робіт (ст. 40 КВК України) та виправних робіт (ч. 4 ст. 46 КВК України); за постановою начальника арештного дому чи його заступника застосовується стягнення у виді догани, а стягнення у виді поміщення в карцер строком до десяти діб – тільки начальником арештного дому (ст. 54 КВК України); начальником виправного цен-

тру, а також його прямими начальниками застосовуються заходи стягнення у повному обсязі, а заступником начальника виправного центру і начальником відділення соціально-психологічної служби – тільки в межах їх повноважень (ст. 70 КВК України); командиром дисциплінарного батальйону застосовуються заходи стягнення до засуджених військовослужбовців (ст. 83 КВК України); начальником колонії або особою, яка виконує його обов’язки, а також його прямими начальниками застосовуються заходи стягнення, передбачені ст. 132 КВК України (ч. 1 ст. 135 КВК України); заступником начальника колонії – застосовуються такі ж заходи, як і начальником колонії, за винятком накладення дисциплінарного штрафу, скасування поліпшених умов тримання, поміщення засудженого в дисциплінарний ізолятор або карцер, переведення засудженого до приміщення камерного типу (одиначної камери) (ч. 2 ст. 135 КВК України); начальником відділення соціально-психологічної служби колонії – застосовуються в усній формі попередження, догана (ч. 3 ст. 135 КВК України); за постановою начальника колонії із заробітку засуджених стягуються матеріальні збитки, заподіяні ними державі під час відбування покарання (ч. 1 ст. 137 КВК України); крім посадових осіб, визначених у ст. 135 КВК України, старші вихователі та вихователі користуються правом застосування заходів стягнення до засуджених неповнолітніх (ст. 146 КВК України).

При аналізі розглянутої класифікації чітко простежується розподіл примусових заходів на групи залежно від виду виконуваного кримінального покарання та посадових осіб органу чи установи, що здійснюють його виконання.

Особливої уваги заслуговує питання про підстави правового примусу, які можна розглядати як критерій п’ятої класифікації. Підстави примусу – це юридично значущі факти, які служать приводом для примусового впливу. У вітчизняній теорії права склалися два підходи до визначення кола підстав державного примусу. Так, представники першого (вузького) підходу вважають, що підставою примусу є тільки правопорушення [189, с. 29–30; 174, с. 22]. Представ-

ники іншого (широкого) підходу вважають, що примусові акції застосовуються для запобігання, ліквідації чи усунення не тільки правопорушень, а й інших небажаних явищ, які завдають чи можуть завдати шкоди інтересам особистості, суспільства, держави [154, с. 29–30; 9; 1]. Так, В. В. Сєрьогіна обставинами, що викликають необхідність застосування державного примусу, називає такі інші юридичні факти – епідемії, епізоотії, стихійні лиха, державну необхідність забезпечення безпеки (митні та інші догляди), а також цілі та інтереси попередження правопорушень та інших небажаних наслідків [154, с. 51]. Таким чином, треба зазначити, що підставами застосування примусу в галузі кримінально-виконавчого права слід вважати тільки обставини, що мають юридичне кримінально-виконавче значення, у вигляді неправослухняної поведінки учасників кримінально-виконавчих правовідносин чи можливості такої поведінки, коли закон уповноважує посадову особу вжити конкретний примусовий захід. Тому п'ята класифікація заходів примусу в кримінально-виконавчому праві може бути подана критерієм їх поділу на групи залежно від передбачуваного характеру наявних підстав: одні застосовуються на підставі припущень посадової особи (заходи безпеки), інші засновуються на достовірних знаннях (усі види юридичної відповідальності, заходи припинення).

Важливим є дослідження цілей примусу в кримінально виконавчому праві, і тому логічно виправданим, на нашу думку, є виділення шостої класифікації примусових заходів за цільовою ознакою. Усі інші критерії не змогли б чітко і вичерпно визначити систему заходів примусу у кримінально-виконавчому законодавстві. Згідно зі ст. 1 КВК України кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. Отже, головне при-

значення кримінально-виконавчого законодавства полягає передусім в організації виконання покарання з метою захисту інтересів особи, у позитивному регулюванні у зв'язку з цим різних за змістом відносин, що виникають та спрямовані у кінцевому підсумку на виправлення, попередження вчинення нового злочину. Усі заходи примусу охоплюються єдиною метою захисту інтересів особи, суспільства, держави та досягнення мети покарання, які конкретизуються у будь-якому з примусових заходів. Таким чином, примусові заходи можна класифікувати залежно від мети їх застосування на такі групи: забезпечення правопорядку у сфері кримінально-виконавчої діяльності (заходи стягнення до засуджених); боротьба зі злочинністю засуджених (кримінальна відповідальність засуджених); забезпечення безпеки засуджених, персоналу колоній та інших учасників кримінально-виконавчих правовідносин (проведення оглядів, уведення надзвичайного чи воєнного стану). Специфічність тут, на нашу думку, виявляється й у тому, що застосування заходів примусу до засуджених у галузі кримінально-виконавчого права паралельно переслідує також виховні, виправні та попереджувальні цілі. Так, адміністрація виправних установ застосовує до засуджених не тільки правові норми, а й педагогічні форми примусу, такі як розпорядження, звертання, погроза накладання стягнення, моральний примус тощо. Звичайно, ці форми впливу тісно взаємозалежні та переплітаються з формами переконання і вимоги [66, с. 117]. Наприклад, примусові заходи виховного впливу до неповнолітніх покликані на підставі поєднання методу переконання та педагогічного примусу добиватися виправлення неповнолітнього правопорушника. Вони не тягнуть за собою судимості. Наслідком невиконання неповнолітніми примусових заходів виховного впливу є можливість притягнення його до кримінальної відповідальності за поданням спеціалізованого державного органу і направлення ним матеріалів до суду [162, с. 394]. Отже, виховна сторона примусових заходів, що застосовуються у цьому процесі, виявляється у різних напрямках: самому факті існування правового інституту заходів примусу в галузі кримінально-виконавчого права,

можливості їх практичного застосування до належних адресатів, що не бажають виконувати свої обов'язки, стимулюванні відмови від порушення цих приписів та сприянні їх здійсненню.

На наш погляд, сьома класифікація має своїм критерієм ступінь репресивності правових наслідків застосування заходів примусу. Їх можна поділити на м'які (попередження, догана, огляд речей, особистий огляд); суворі (скасування поліпшених умов тримання, поміщення засудженого в дисциплінарний ізолятор або карцер, переведення засудженого до приміщення камерного типу (одиначної камери); крайні, чи надзвичайні (введення режиму особливих умов через надзвичайний чи воєнний стан, застосування наручників та гамівної сорочки тощо). Так, оскільки примусові заходи надзвичайні, їх застосовують тільки після неодноразового безуспішного попередження засудженого про незаконність його дій і, як правило, при відсутності інших заходів, що дозволяють примусити засудженого відмовитися від намірів вчинити порушення чи припинити його, виключити можливість посягання на інших осіб чи на самого себе. Заходи безпеки застосовують тільки до моменту заспокоєння засудженого [21, с. 111] та є винятковими за своєю природою, оскільки характеризуються найбільшою небезпечністю (наприклад, застосування зброї).

Як видається, восьма класифікація базується на поділі примусу як складного правового явища на певні форми. Категорія «форма державного примусу» була проаналізована у працях С. М. Кожевнікова, В. В. Серьогіної, О. С. Попкової, М. В. Макарейка та ін. Звертаючись до цього питання, С. М. Кожевніков пише, що під формою державного примусу можна розуміти специфічний спосіб вираження його сутності [65, с. 133]. Слід вказати, що під терміном «форма» розуміється засіб існування змісту, що невід'ємний від нього і служить його вираженням; зовнішнє окреслення (контур, зовнішній вид предмета) [111, с. 855]. В. В. Серьогіна, узагальнюючи думку багатьох вчених-теоретиків, стверджує, що під формою державного примусу слід розуміти об'єднані спільністю цілей, підстав, правових наслідків та процедури застосування специфічно відокремлені групи заходів

примусу. Будь-яка форма державного примусу характеризується «своїми» конкретними заходами примусового впливу, які у межах своєї відокремленості зовнішньо можуть бути найрізноманітнішими [154, с. 73]. Для виділення різних форм державного примусу використовується комплексний критерій, до якого належать предмет правового регулювання; суб'єкти, що застосовують заходи примусу; цілі застосування заходів примусу; юридичні та фактичні підстави застосування; спосіб примусового впливу; зміст правообмеження; правові наслідки; процедура застосування [129, с. 6; 154, с. 74]. Відповідно з цим критерієм більшість авторів виділяють такі форми (групи заходів) державного примусу: 1) превентивні заходи; 2) заходи припинення; 3) заходи захисту (правовідновні); 4) заходи юридичної відповідальності [154, с. 83; 87, с. 15; 1, с. 377; 199, с. 291; 129, с. 18].

На нашу думку, вказані форми державного примусу мають загальний характер і можуть бути відокремлені у більшості галузей українського законодавства (кримінально-процесуальному, адміністративному праві тощо). Свою реалізацію вони знаходять й у кримінально-виконавчому праві. Подальша розробка вчення про них стала б надзвичайно корисною у справі вдосконалення як законодавчої, так і правозастосовної діяльності.

Підставою застосування превентивних (попереджувальних) примусових заходів, за загальним правилом, виступає об'єктивно підтверджена можливість неправомірної, неналежної поведінки особи. Тому запобіжні заходи примусу в кримінально-виконавчому праві – це передбачені законом примусові заходи, що застосовуються до засуджених чи інших учасників кримінально-виконавчих правовідносин з метою попередження поведінки, яка не відповідає вимогам кримінально-виконавчого законодавства та може дезорганізувати роботу органів та установ виконання покарань.

Спеціально-попереджувальна діяльність здійснюється такими заходами, які за своєю природою характеризуються ознаками примусовості та тісно переплітаються з іншими засобами забезпечення режиму виконання покарання:

- обов'язкова ізоляція та охорона засуджених;
- постійний нагляд за ними з метою виключення можливості вчинення ними нових злочинів та інших антисуспільних вчинків;
- застосування заходів заохочення та стягнення;
- застосування особливих заходів безпеки (наручники, гамівна сорочка, зброя);
- застосування заходів та технічних засобів контролю проникнення до засуджених заборонених предметів, які можуть бути використані для здійснення протиправних дій;
- встановлення обмежень і суворо регламентованого порядку спілкування засуджених зі співробітниками та особами, що не є співробітниками виправної установи;
- оперативно-розшукові заходи, що здійснюються з метою виявлення ознак злочинів і осіб, що їх вчинили, фактів порушення режиму [72, с. 154–155].

Слід розрізняти заходи примусового впливу від засобів виконання покарання, під якими розуміються ті пристосування, за допомогою яких виконується покарання. Використання установою чи органом тих чи інших засобів може істотно впливати на ступінь карального впливу. Так, наприклад, у ст. 103 КВК України визначається, що адміністрація колонії має право використовувати аудіовізуальні, електронні й інші технічні засоби для попередження втеч та інших злочинів, порушень встановленого законодавством порядку відбування покарання, отримання необхідної інформації про поведінку засуджених. Адміністрація колонії також зобов'язана повідомляти засуджених про застосування технічних засобів нагляду і контролю.

При реалізації примусових заходів припинення неправомірна дія виступає як довершений факт, що багато в чому полегшує завдання встановлення підстави застосування примусу. В основу рішення про застосування заходів припинення мають бути покладені достовірні факти неналежної поведінки суб'єкта. Примусові заходи припинення – це особлива та самостійна правова форма примусу, спрямована на припинення, тобто закінчення наявного, того що виникає, чи три-

валого протиправного діяння (правопорушення). Для приведення в дію заходів припинення встановлення провини не потрібно, крім того, вони можуть застосовуватися і для закінчення об'єктивно-протиправних діянь, що вчинюються неосудними, душевнохворими особами [56, с. 9]. Заходи припинення є заходами фізичного впливу (у кримінально-виконавчому праві до них можна віднести, наприклад, примусовий привід (приведення); особистий огляд; огляд речей; обшук; вилучення заборонених предметів; конфіскація знарядь правопорушення; виїмка поштово-телеграфної кореспонденції; поміщення до медичної установи для стаціонарного нагляду тощо), які застосовуються у разі, коли іншими заходами покласти край суспільно небезпечному діянню неможливо.

На відміну від запобіжних, заходи припинення застосовуються тільки за наявності правопорушення та є реакцією на протиправні вчинки правопорушників. Їх головна мета – покласти край протиправній поведінці, примусити правопорушника поводити себе правомірно, у рамках закону. Ведучи мову про особливості заходів припинення, слід відмітити, що їх застосування повинно мати чітку характеристику в просторі та часі та бути припустимим лише у період вчинення правопорушення.

Що стосується заходів безпеки, то вони самі по собі не розраховані на виправлення та виховання засуджених, вони виступають заходами охоронного та попереджувального характеру. До засобів забезпечення безпеки діяльності установ виконання покарань належать передбачені та суворо регламентовані законом застосування фізичної сили, спеціальних засобів та зброї. Заходи безпеки істотно відрізняються від заходів дисциплінарного стягнення. І ті й інші застосовуються за конкретні порушення режиму, однак заходи безпеки застосовують за такі порушення, які можуть привести до вказаних у законі тяжких наслідків і які добровільно не припиняються. Застосування заходів безпеки не виключає згодом застосування дисциплінарного стягнення за вчинене правопорушення.

На підставі викладеного необхідно додати, що будь-який розглянутий вище захід примусу за певних обставин може одночасно включати в себе такі складові елементи, як попередження, припинення та забезпечення.

З урахуванням того факту, що галузева належність правоохоронного заходу не перебуває в автоматичній залежності від виду охоронюваних відносин, у науці кримінально-виконавчого права прийнято вважати, що захист кримінально-виконавчих норм здійснюється також заходами відповідальності інших галузей права. Дійсно, внаслідок належній державно-правовому примусу спеціалізації окремих видів примусових заходів і заснованих на цьому міжгалузевих правоохоронних зв'язках кримінально-виконавчі норми значною мірою забезпечуються заходами відповідальності матеріальних галузей права. До таких слід віднести насамперед заходи кримінальної відповідальності, що застосовуються за вчинення низки злочинів до засуджених: наприклад, ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі (ст. 390 КК України); злісна непокоря вимогам адміністрації установи виконання покарань (ст. 391 КК України); дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань (ст. 392 УК України); вбивство чи замах на нього (статті 115, 116, 118, 119 УК України); втеча з місця позбавлення волі або з-під варти (ст. 393 УК України); умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 УК України) тощо. Наприклад, у рамках проведеного нами анкетування 300 осіб персоналу органів та установ виконання покарань м. Харкова серед злочинів за питомою вагою їх вчинення: 25,5 % респондентів відмітили злісне невиконання вимог адміністрації виконавчої установи, 21 % – вбивство чи замах на нього, 31 % – умисне тяжке тілесне пошкодження (див. Додаток Б). Серед 300 опитаних засуджених на запитання про вчинені ними злочини під час відбування покарання 27,3 % засуджених відмітили злісне невиконання вимог адміністрації виконавчої установи, 18 % вчинювали втечу з місць позбавлення волі чи з-під варти (див. Додаток В).

За оперативними даними про стан злочинності в установах виконання покарань ДПтС України, станом на 25 квітня 2011 р. (за 4 місяці 2011 р.) злісна непокора (ст. 391 КВК України) склала 51 % від загальної кількості зареєстрованих злочинів, а за аналогічний період минулого року цей злочин склав 53 %; на другому місці за поширенням відмічаються злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (статті 307–309 КВК України) у 2011 р. – 30 %, а у 2010 р. – 17 %; далі йде ухилення від відбування покарання (ст. 390 КК України), яке склало 9 % у 2011 р. і 12 % – у 2010 р.; також погроза або насильство (статті 342, 345 КВК України) склали 5 % у 2011 р. і 12 % – у 2010 р. [116, с. 5].

Треба зупинитися на відомостях рейтингової оцінки діяльності територіальних органів управління ДПтС України за напрямом діяльності Управління соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, яка була здійснена за 24 регіонами України, де нашої уваги заслуговує такий оціночний показник, як рівень порушень. Згідно з цим показником на першому місці є Донецька область з найменшою кількістю порушень (140), потім йде Івано-Франківська (148), Луганська (164) тощо. Харківська область займає середню – 9 позицію цього рейтингу, що складає 213 порушень, і, насамкінець, останньою у рейтингу є Хмельницька область з показником 471 порушення і це лише за перший квартал 2011 р. [138, с. 7]. За вказаним рейтингом цікавим також видається показник стану дисциплінарної практики за напрямом діяльності Управління організації діяльності слідчих ізоляторів серед 25 регіонів за перший квартал 2011 р., де за рейтингом перше місце посідає Вінницька область з оціночним показником 122, друге – Житомирська (141), у свою чергу, Харківська область займає 10 місце (215), а найбільший показник за станом дисциплінарної практики у Запорізької області – 3257, яка відповідно займає останнє місце у рейтингу, де різниця між показниками Вінницької та Запорізької областей обчислюється у десятки разів [138, с. 5–6].

Засуджені у процесі відбування покарання можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за вчинення нового кримінального злочину. Водночас до них можуть бути застосовані дисциплінарні стягнення, наприклад, за порушення вимог режиму та дисципліни. У цьому випадку застосування кількох каральних санкцій є виправданим. Як аргументи в науці висуваються такі міркування: по-перше, здійснюються два різних за своєю природою правопорушення – дисциплінарний вчинок та кримінальний злочин; по-друге, дисциплінарні та кримінальні санкції мають різну цільову спрямованість. Якщо санкції першого виду є засобом забезпечення дисципліни серед засуджених, об'єктивно необхідним для підтримки нормального функціонування установ виконання покарань, то кримінальні санкції передусім спрямовані на підтримку суспільного порядку та суспільної безпеки. Отже, об'єкти цих правопорушень здебільшого є різними, тобто можуть мати місце два різних правопорушення, що посягають на відмінні відносини, хоча інші елементи складів збігаються. Щодо ст. 391 КК України, то можна погодитися з позицією О. П. Букалова стосовно спірності її змісту та закріплення саме у КК України. Так, вказаний автор зазначає, що ця стаття має низку суперечностей та неузгодженостей та у нинішньому вигляді не відповідає принципам верховенства права, оскільки фактично передбачає кримінальне покарання за дисциплінарні вчинки. Він, зокрема, пропонує скасувати цю статтю та замість неї передбачити кримінальну відповідальність за злочинні дії засуджених саме кримінального характеру під час відбування ними покарання в місцях позбавлення волі з чітким визначенням кола таких дій [22].

Також однією з форм юридичної відповідальності засуджених є дисциплінарна відповідальність. Хоча чинне кримінально-виконавче законодавство прямо не вказує на існування видів відповідальності засуджених (дисциплінарної чи адміністративної), але містить норми про заходи стягнень до засуджених, що вказує на наявність певного виду дисциплінарної відповідальності засуджених як спеціального стосовно загальної дисциплінарної відповідальності грома-

дьян. Видається, що застосування стягнень і є одним із видів юридичної, а саме дисциплінарної відповідальності засуджених, оскільки це відповідає всім її сутнісним ознакам.

Кримінально-виконавче законодавство передбачає порядок застосування заходів стягнення, строки їх реалізації, форми накладання (постанова, наказ, усна об'ява), порядок оскарження та зняття стягнення тощо. Також відмінність цієї відповідальності значною мірою визначається сферою правового регулювання, яка є більш широкою, оскільки діяльність засуджених як під час роботи, так і у вільний час, регламентована кримінально-виконавчим законодавством та правилами внутрішнього розпорядку. До порушень режиму відносять вчинки, що характерні не лише для установ виконання покарань, наприклад, зберігання і використання заборонених предметів, порушення розпорядку дня, порушення меж локальних діляниць тощо, так і такі, що є, наприклад, порушеннями трудової дисципліни на будь-якому підприємстві: порушення вимог правил техніки безпеки і охорони праці, необгрунтована відмова від праці, виробничий брак та ін. Порушеннями режиму є і такі дії, які за межами виправної установи визнаються адміністративними правопорушеннями, наприклад, дрібне хуліганство, вживання спиртних напоїв.

Дисциплінарна відповідальність засуджених є різновидом публічно-правової відповідальності та має суттєву специфіку (підстави, санкції, порядок реалізації). Її специфіка визначається характерними особливостями кримінально-виконавчих правовідносин: вони виникають із приводу виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі; регулюються нормами кримінально-виконавчого законодавства; суб'єкти кримінально-виконавчих правовідносин наділені особливими правами та обов'язками; кримінально-виконавчі правовідносини засновуються на обов'язковому підкоренні засуджених адміністрації органів виконання покарань; мають примусовий характер. Тобто особлива юридична природа дисциплінарної відповідальності засуджених до позбавлення волі визначається їх спеціальним (обмеженим) право-

вим статусом, характером кримінально-виконавчих правовідносин, умовами режиму відбування кримінального покарання.

Підставою дисциплінарної відповідальності засуджених до позбавлення волі є їх неправомірна поведінка (дисциплінарний вчинок), під яким розуміється винна, протиправна дія (бездіяльність), що посягає на встановлений кримінально-виконавчим законодавством порядок і умови відбування покарання.

Дисциплінарну відповідальність щодо засуджених можна визначити як передбачений нормами кримінально-виконавчого права особливий правовий стан порушника режиму відбування покарання та органів й установ виконання покарання, що реалізується в охоронних правовідносинах і полягає в обов'язку правопорушника відповідати за скоєний дисциплінарний вчинок і зазнати заходів правового впливу, які до нього застосовуються. Дисциплінарна відповідальність має на меті забезпечити дотримання внутрішнього режиму виконання покарання і є однією з правових форм примусу, що застосовується до засуджених за порушення режиму та інших обов'язків.

У кримінально-виконавчому законодавстві відсутній вичерпний перелік протиправних діянь, за вчинення яких засуджений може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності. Але встановлюється приблизний перелік обов'язків засуджених і дій, здійснення яких забороняється у період відбування покарання. Тому умовно, залежно від сфери вчинення, серед видів правопорушень засуджених виділяються правопорушення у сфері дисципліни (трудової) та режиму (тобто характеризуються зневажанням з боку засудженого своїх обов'язків, недотриманням правил внутрішнього розпорядку в місцях позбавлення волі, завдання шкоди нормальному функціонуванню виправних установ). Разом із тим, як правильно вказують російські науковці, існуюча нині класифікація обліку порушень режиму і дисципліни засудженими не дозволяє проводити їх чітке розмежування [66, с. 95]. Отже, вони є тісно взаємопов'язаними.

Законодавець встановлює вичерпний перелік заходів стягнення, які, на думку О. С. Міхліна, О. С. Єпіфанова, П. Р. Федорєєва [101,

с. 41; 43, с. 138; 190, с. 51] та ін., можна класифікувати на такі групи: а) стягнення, що мають морально-психологічне значення чи обмежують майнові права засуджених та мають разовий характер (попередження; догана; сувора догана; призначення позачергового чергування по прибиранню приміщень і території колонії; дисциплінарний штраф у сумі до двох мінімальних розмірів заробітної плати; поміщення засуджених чоловіків, які тримаються у виправних колоніях, у дисциплінарний ізолятор з виведенням або без виведення на роботу чи навчання на строк до п'ятнадцяти діб, а засуджених жінок – до десяти діб; поміщення неповнолітніх у дисциплінарний ізолятор на строк до десяти діб з виведенням чи без виведення на навчання або роботу; поміщення засуджених, які тримаються в приміщеннях камерного типу виправних колоній максимального рівня безпеки, в карцер без виведення на роботу на строк до п'ятнадцяти діб); б) стягнення термінового характеру, що змінюють умови тримання засудженого у межах однієї колонії, чи є елементами прогресивної системи відбування покарання (переведення засуджених, які тримаються у виправних колоніях, до приміщення камерного типу (одиначної камери) на строк до трьох місяців; скасування поліпшених умов тримання, передбачених статтями 138–140 і 143 КВК України); в) стягнення, що змінюють умови тримання засудженого шляхом переведення до колонії іншого рівня безпеки (ст. 100 КВК України).

Вдалим, на нашу думку, є поділ заходів стягнення на п'ять груп, який запропонований С. Л. Бабаян [7, с. 8–9], що може бути взятий за основу для виділення наступної класифікації у науці кримінально-виконавчого права України: 1) стягнення виховно-попереджувального характеру (наприклад, догана), які застосовуються за незначні порушення, що характеризують особисту недисциплінованість засудженого (наприклад, порушення форми одягу); 2) стягнення, що пов'язані із позбавленням певних матеріальних благ та пільг (дисциплінарний штраф); 3) стягнення, що істотно обмежують права і свободи засудженого (наприклад, поміщення засуджених чоловіків, які тримаються у виправних колоніях, у дисциплінарний ізолятор

з виведенням або без виведення на роботу чи навчання на строк до п'ятнадцяти діб, а засуджених жінок – до десяти діб); 4) заходи стягнення, що пов'язані зі зміною умов тримання у межах однієї колонії (ст. 101 КВК України); 5) заходи стягнення, які пов'язані з переведенням до колонії іншого виду (ст. 100 КВК України).

Залежно від ступеня тяжкості порушення та особи правопорушника порушення можна розділити на такі групи: малозначні (дрібні порушення режиму тримання, наприклад, порушення розпорядку дня, паління у не відведеному для цього місці, порушення встановленої форми одягу, сон у денний час тощо); менш тяжкі (повторні вчинення засудженими малозначних порушень, а також порушень, які істотно не впливають на стан оперативної обстановки в цілому і порядок відбування покарання в установі); тяжкі (злісні), до яких можна віднести повторне вчинення менш тяжкого порушення, а також дії засудженого, що істотно впливають на стан режиму в установі, і як правило, мають публічний характер; особливо тяжкі (особливо злісні), до яких належать повторне вчинення тяжкого злісного порушення, а також неправомірні дії засудженого, спрямовані на протидію персоналу установи виконання покарання і пов'язані з виявленням активно-агресивної непокори чи демонстративної відмови від виконання законних вимог адміністрації.

За проведеним нами опитуванням персоналу органів і установ виконання покарань м. Харкова найбільш ефективними заходами стягнення названі: переведення засуджених, які тримаються у виправних колоніях, до приміщення камерного типу (одиночної камери) на строк до трьох місяців – 38 % респондентів; поміщення засуджених чоловіків, які тримаються у виправних колоніях, у дисциплінарний ізолятор з виведенням або без виведення на роботу чи навчання на строк до п'ятнадцяти діб, а засуджених жінок – до десяти діб та попередження – по 25 % респондентів відповідно (див. Додаток Б). Серед засуджених 60 % опитаних відмітили попередження як найбільш дієвий захід впливу (див. Додаток В).

За відомостями про стан правопорядку та застосування заходів стягнення до осіб, засуджених до позбавлення волі, за чотири місяці 2011 р., серед усіх зареєстрованих порушень 49 % випадків стягнень було застосовано начальником установи, з яких 38 % – це поміщення у дисциплінарний ізолятор, карцер і лише 7 % випадків склали переведення до приміщень камерного типу (одиначної камери) [116, с. 14].

Найбільш суворі заходи стягнення застосовуються саме до засуджених, що визнані злісними порушниками встановленого порядку відбування покарання. Так, за проведеним нами анкетуванням, на думку персоналу органів і установ виконання покарань м. Харкова, найбільш поширеними є такі злісні правопорушення: невиконання законних вимог адміністрації (24 % від загальної кількості злісних правопорушень); необґрунтована відмова від праці – 18 %; виготовлення, зберігання, купування, розповсюдження заборонених предметів – 12 %; вчинення протягом року більше трьох інших порушень режиму відбування покарання, за які були накладені стягнення, що достроково не зняті або не погашені, – 14 % (див. Додаток Б). Відповідно засуджені називають такі вчинені ними злісні правопорушення: 21 % вчинили невиконання законних вимог адміністрації; 11 % – вживання спиртних напоїв, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи інших одурманюючих засобів; 13 % – виготовлення, зберігання, купування, розповсюдження заборонених предметів; 14 % – вчинення протягом року більше трьох інших порушень режиму відбування покарання, за які були накладені стягнення, що достроково не зняті або не погашені (див. Додаток В).

За офіційними відомостями про стан правопорядку та застосування заходів стягнення до осіб, засуджених до позбавлення волі, за чотири місяці 2011 р., злісні порушення засуджених склали 20,7 % від кількості всіх зареєстрованих порушень, серед яких на першому місці за поширеністю стоїть порушення у виді виготовлення, зберігання заборонених предметів, особливо зберігання мобільних терміналів (32 % від кількості всіх зареєстрованих порушень), на другому місці – невиконання законних вимог адміністрації (11 %), на третьо-

му – порушення локалізації (9 %), потім умисне ухилення від праці (8,5 %) та необґрунтована відмова від праці (7,6 %), які у сумі також дають високий показник щодо вказаного порушення, тощо. Тобто наведені дані вказують на нинішній реальний стан справ щодо переліку найбільш поширених злісних правопорушень під час відбування кримінального покарання [116, с. 14–15].

У цьому зв'язку заслуговує на увагу пропозиція П. Р. Федореєва про розширення переліку заходів стягнення, що застосовуються до засуджених, за рахунок таких заходів морального стягнення, як попередження про поміщення у дисциплінарний ізолятор чи поміщення у дисциплінарний ізолятор умовно, що надасть адміністрації установи кримінально-виконавчої системи не лише великі можливості для диференційованого впливу на порушників порядку та умов відбування покарання, а й збільшить можливості застосування заходів морального впливу на засуджених, зробить перелік заходів стягнення більш гнучким [190, с. 52–53].

На нашу думку, до числа заходів стягнення можна також додати умовне накладення дисциплінарних стягнень, наприклад, поміщення засуджених у дисциплінарний ізолятор умовно з випробним строком не менше двох місяців і не більше чотирьох місяців. Установлення саме такого строку випробування буде сприяти попередженню майбутніх порушень режиму та стимулюванню правослухняної поведінки впродовж зазначеного строку випробування, здійснюючи стримуючий вплив на свідомість порушника за допомогою загрози можливого накладення стягнення.

Таким чином, ми погоджуємося з думкою О. С. Міхліна, яка була сформульована ще у 80-х рр. ХХ ст., що для впорядкування норм кримінально-виконавчого права щодо питань дисциплінарної відповідальності засуджених нагальним є прийняття підзаконного нормативного акта (інструкції) про порядок виконання провадження за матеріалами про порушення режиму, в якому слід передбачити засади дисциплінарної відповідальності, основні правила, статус учасників провадження, а також нормативні процедури, що здійснюються

у рамках порушення провадження та проведення перевірки, розгляд матеріалів про проступки засуджених і прийняття рішення, виконання рішень за матеріалами про вчинки засуджених [48, с. 82–90].

До гарантій процедури притягнення засуджених до відповідальності можна віднести: точне законодавче визначення підстав відповідальності; встановлення строків притягнення до відповідальності – з моменту як виявлення, так і вчинення проступку, і так само інших строків у дисциплінарному провадженні; належну процедуру розгляду питання про дисциплінарну відповідальність.

Підсумовуючи наведене вище, зазначимо, що у сфері кримінально-виконавчої діяльності основна домінуюча роль належить специфічній дисциплінарній відповідальності засуджених серед інших примусових заходів. При покладенні на засудженого стягнення здійснюється: а) засудження негативної поведінки порушника режиму; б) примус, що полягає в спонуканні порушника режиму до неухильного виконання певних обов'язків; в) попередження та виховання, що являє собою нагадування як самому порушнику, так й іншим особам про шкідливість та недозволеність порушення встановлених правил режиму. Вищеперелічені ознаки характеризують дисциплінарну відповідальність у галузі кримінально-виконавчого права в цілому як особливий вид юридичної відповідальності.

Засуджені до позбавлення волі несуть матеріальну відповідальність за заподіяні під час відбування покарання матеріальні збитки державі згідно із законодавством. Засуджені також повинні відшкодувати збитки, заподіяні колонії, і додаткові витрати, пов'язані з припиненням втечі засудженого, лікуванням засудженого, який навмисно заподіяв собі тілесні ушкодження. Якщо збитки заподіяні у процесі виконання трудових обов'язків, засуджені несуть матеріальну відповідальність у розмірі і на підставах, установлених законодавством про працю. У разі заподіяння матеріальних збитків злочинцем, вчиненим засудженим під час відбування покарання, стягнення збитків проводиться на загальних підставах (ст. 136 КВК України).

Наприкінці зазначимо, що категорія примусу має велику кількість властивостей, якостей, сторін, проявів, взаємодій та суперечностей усередині утворюючих його елементів, між елементами, між системою в цілому і зовнішнім середовищем. Тому чіткий розподіл заходів примусу на групи чи види не завжди можливий, оскільки кожний окремий захід впливу може реалізовуватися у різних формах. Унаслідок цього віднесення того чи іншого конкретного примусового заходу до тієї чи іншої сукупності є умовним і відносним.

Отже, наведена класифікація примусових заходів вказує на їх своєрідну систему, де певні примусові заходи можуть одночасно належати до різних класифікаційних груп залежно від обставин та цілей їх застосування.

Класифікація заходів примусу в галузі кримінально-виконавчого права має не лише теоретичне, а й практичне значення у кримінально-виконавчій діяльності. По-перше, вона допомагає глибше усвідомити сутність заходів примусу як єдиного збірного поняття. Його соціально-правова природа може бути усвідомлена лише шляхом консолідації якостей окремих заходів названого примусу. По-друге, наукова класифікація зазначених заходів дозволяє визначити форми і конкретні розміри примусу шляхом їх диференціації.

Застосування примусу у кримінально-виконавчому праві є своєрідним критерієм дотримання прав громадян шляхом утримання засуджених від неправослухняної поведінки. Тільки завдяки правообмежувальній ознаці стає можливим встановлення обсягу кримінально-виконавчого примусу шляхом закріплення в законі чіткого переліку заходів, що обмежують права особи і тому належать до примусових.

Підбиваючи підсумок, слід відзначити, що розглянуті нами види примусу закладають основу формування та подальшого розвитку інституту примусу в кримінально-виконавчій діяльності, впливають на виникнення відповідних напрацювань, що позначаються на сучасному стані нормативного регулювання статусу, функцій та інших аспектів діяльності органів та установ виконання покарань.

**РОЛЬ СТИМУЛЮВАННЯ
В РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ
РАЦІОНАЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ
ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ
І СТИМУЛЮВАННЯ
ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ
ЗАСУДЖЕНИХ**

3.1 Поняття стимулювання у кримінально-виконавчому праві

3.1.1 Стимул як заохочення у правозастосовній діяльності

Незважаючи на фундаментальне наукове значення стимулювання як важливого правового засобу досягнення цілей права, що впливає на свідомість та поведінку осіб із метою формування їх свідомої правослухняної поведінки, наука кримінально-виконавчого права поки ще не має докладної наукової концепції розуміння категорії стимулювання у галузі кримінально-виконавчого права. Проте життя все гостріше ставить питання про створення теорії правового стимулювання й у галузі кримінально-виконавчого права, у межах якої знайшов би свій вияв детальний та всебічний аналіз цього багатогранного явища, було б сформульовано поняття правового стимулювання у кримінально-виконавчому праві, чітко виділено його ознаки та функції, визначено наукову класифікацію правових стимулів, розроблено систему методів і механізм стимулювання.

Тому сьогодні в умовах розвитку системи органів і установ виконання покарань та розробки ефективної нормативно-правової бази

її функціонування актуальним видається вдосконалення змісту стимулюючих заходів впливу на засуджених, дослідження яких також тісно пов'язується з питаннями прогресивної системи відбування покарань засудженими, сукупністю основних засобів виправлення засуджених (режим відбування покарання, праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання тощо), інститутами змін умов тримання засуджених, видами їх дострокового звільнення, комплексною оцінкою ступеня виправлення засуджених, складу правослухняної поведінки засуджених тощо. Також проблема правового стимулювання має вихідне, методологічне значення при дослідженні такого галузевого принципу кримінально-виконавчого законодавства, як принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених.

Проблема стимулювання у кримінально-виконавчому праві поки що залишається недостатньо вивченою. Пізнання природи і характеру правового стимулювання у кримінально-виконавчому праві невіддільне від комплексного, системного (інтегрованого) погляду на цю тему, а тому можливе лише при врахуванні досягнень інших наук, зокрема, філософії, загальної теорії права, галузевих юридичних дисциплін, психології, педагогіки тощо.

З метою встановлення змісту терміна «стимул» потрібно звернутися передусім до словників. Так, стимул (від лат. *stimulans* – спонука) – спонукання до дії, зворушеність; стимулювати – збуджувати, хвилювати, спонукати [192, с. 436]; стимул (буквально – загострена палиця, якою підганяли тварин, стрекало) – 1) спонукання до дії, спонукальна причина поведінки; 2) зацікавленість у здійсненні чого-небудь; 3) подразник, який викликає реакцію; стимулювати (від лат. *stimulo* – збуджую, заохочую) спонукати до дії, давати поштовх, заохочувати [164, с. 792]; заохочення – 1) дія за значенням дієслова заохотити, заохочувати; 2) нагорода з метою спонукання до яких-небудь дій [163 с. 635].

З'ясуванню змісту стимулювання в науковій літературі здавна приділялася певна увага.

Так, А. Ф. Моджевський у праці «Про виправлення держави» (1551 р.) вказував, що закони супроводжуються нагородами та покараннями для того, щоб вони змушували виконувати свої обов'язки тих людей, які за своєю доброю волею неохайні дотримуватися добра та справедливості [6, с. 134]. Дж. Локк у праці «Два трактати про правління» говорив, що виняткові якості й заслуги можуть поставити будь-кого над загальним рівнем [5, с. 88]. Ч. Беккарія у книзі «Про злочини і покарання» розглядав нагородження чеснот як один із засобів попередження злочинів [16, с. 240]. У політичному трактаті «Слово про Закон і Благодать» Київський митрополит Іларіон зазначав про необхідність впливу на людину за допомогою санкцій, протилежних покаранню, і вважав найбільш пріоритетним впливом на людину милосердя, ніж сурове покарання [52, с. 15]. Істотний внесок у знання про стимули людської поведінки було зроблено представниками дореволюційної юридичної науки [70; 123; 181; 204].

За наших часів у дослідження розуміння терміна «стимулювання» та схожих з ним понять зробили свій внесок такі правознавці, як: О. В. Брилл'янтов, В. М. Галкін, Н. А. Гущина, І. І. Євтушенко, І. Е. Звечаровський, О. В. Левін, О. В. Малько тощо.

Зокрема, Н. А. Гущина говорить, що правові стимули становлять спонукальні фактори, що виступають ціннісно-орієнтаційними та інформаційно-психологічними засобами впливу на свідомість і поведінку індивіда ззовні, містяться у законодавстві та інших формах права. Внутрішні спонукальні мотиви у поєднанні з факторами зовнішнього впливу зацікавлюють індивіда, залучають до здійснення активних дій і викликають бажання бути заохоченим [35, с. 19].

О. В. Малько говорить, що правове стимулювання – процес впливу правових стимулів на інтереси суб'єктів (через це правовий стимул і правове стимулювання – не зовсім одне і те ж саме; друге – це процес дії першого) [94, с. 16]. Під правовим заохоченням О. В. Малько розуміє форму і міру юридичного схвалення добровільної заслуженої поведінки, у результаті чого суб'єкт винагороджується, для нього настають сприятливі наслідки [93, с. 28].

І. Е. Звечаровський зазначає, що правове стимулювання – це процес цілеспрямованого впливу на особистість, який здійснюється за допомогою системи взаємозв’язаних державно-правових заходів, що закріплені у заборонних, зобов’язуючих і заохочувальних нормах права. Цей процес заснований на урахуванні різних рівнів внутрішньої регуляції і того змісту потреб та інтересів, що формуються під впливом умов життєдіяльності [47, с. 116, 117].

О. В. Левін підкреслює, що стимулювання – це процес, спрямований на спонукання людини до активної діяльності шляхом виявлення зацікавленості у досягненні заохочувального результату, що включає критерій правового схвалення активної правомірної поведінки, унаслідок чого для особи характерним є настання будь-яких позитивних наслідків [84, с. 9–10]. Науковець зазначає, що метою стимулювання у праві є не нагородження гідних осіб, а безпосередньо прояв ними активності, вчинення корисних дій, що схвалюються державою. Засоби (заходи) стимулювання у праві є своєрідним посередником між поставленою метою і кінцевим результатом. Він підкреслює, що стимулювання у праві є тривалим у часі єдиним процесом [84, с. 15].

В. М. Галкін окреслює заохочення як правові засоби, що спрямовані на сприяння соціальній переорієнтації осіб, які вчинили злочини, стимулювання добровільного відвернення, нейтралізації або зменшення негативних наслідків злочинів [26, с. 94]. І. І. Євтушенко стверджує, що правовий стимул, на відміну від мотиву, що є внутрішньою спонукальною силою, виступає як зовнішня причина. Діє ж він через внутрішні механізми і процеси: інтереси, цілі, мотиви [42, с. 47]. О. В. Бриліантов, вказуючи на особливість у застосуванні заходів заохочення, говорить, що зі ступенем виправлення засудженого має бути тісніше пов’язане його правове становище, можливість отримання різного роду пільг і, навпаки, їх скорочення, погіршення умов відбування покарання тощо [20, с. 30]. Отже, підсумовуючи викладене, треба вказати на відсутність єдиного погляду на проблему поняття

тя, зміст та цілі стимулювання у наукових працях вчених минулих та сучасних років.

Узагалі категорія правового стимулювання – це збірне поняття, що охоплює різні юридичні інструменти та розглядається у різних іпостасях: як метод державного управління [125, с. 25], метод правового регулювання [69; 34, с. 7–10; 113, с. 14; 25], міжгалузевий правовий принцип [149, с. 15], стимулюючі норми права, норми-стимули [30, с. 20; 78, с. 4; 46, с. 105; 168, с. 111; 178, с. 24; 195, с. 19–21], заохочувальні норми [12], заохочувальні санкції [78, с. 293–294], заохочувальні правовідносини [160], стимулюючий фактор, що позитивно впливає на мотивацію поведінки індивіда, правовий засіб забезпечення правомірної поведінки і правової активності особистості [34, с. 7–10; 80, с. 124], засіб досягнення цілей права (покарання) [88], функція стимулювання як засіб скерованого впливу права на правовідносини [158, с. 357].

Незважаючи на більш ніж вікову історію дослідження стимулювання та значний внесок вищевказаних авторів у розробку позначеної теми, однак і сьогодні залишаються різними погляди на питання визначення правового стимулювання, його ознаки, співвідношення з іншими елементами правової системи.

З метою формулювання визначення стимулювання галузі кримінально-виконавчого права, першочерговим, на нашу думку, є узагальнення та аналіз конструктивних ознак, що належать стимулюванню у сфері кримінально-виконавчої діяльності як складному правовому явищу. До комплексу особливих ознак стимулювання галузі кримінально-виконавчого права можна віднести такі:

1. Обсяг правового стимулювання галузі кримінально-виконавчого права обумовлений насамперед соціально-економічним та політичним розвитком українського суспільства. У зв'язку з поступовою гуманізацією процесу виконання-відбування покарання в Україні неухильно розширилася і сфера дії стимулюючих норм кримінально-виконавчого права та динамічно розвинулися різні заходи стимулювання засуджених, що не обмежували загальних прав та свобод лю-

дини, та характеризувалися ефективним впливом щодо дотримання правослужняності засуджених. Можна навести такі окремі приклади заходів стимулювання, що застосовувалися до засуджених у попередні історичні періоди.

Так, у 1925–1926 рр. проводилися чергові кампанії з надання довгострокових відпусток до 3 місяців ув'язненим селянам у період польових робіт із зарахуванням часу відпустки у строк покарання [82]. При цьому у пресі відмічався заохочувальний та виховний характер цих відпусток [118]. За ст. 55 ВТК УСРР 1925 р. засудженим, зарахованим до середнього і вищого розрядів, могли надаватися відпустки. Першим – на 7 діб у календарному році по закінченні 2 місяців перебування у середньому розряді і другим – на 14 діб по закінченні 1 місяця перебування у вищому розряді [27, с. 68, 69]. У главі 6 розділу II ВТК РРФСР 1933 р. закріплювалися заходи заохочення та преміювання (за ударну працю та суспільно корисну ініціативу), а розділ V було присвячено умовно-достроковому звільненню і заліку робочих днів [49]. Так, згідно зі ст. 127 цього Кодексу наглядові комісії мали право заохочувати за особливо продуктивну працю осіб, позбавлених волі, що відбували заслання з виправно-трудовами роботами і виконували виправно-трудові роботи без позбавлення волі, шляхом заліку двох днів особливо продуктивної праці за три дні строку. Такі заходи заохочення широко застосовувалося для мотивації ув'язнених під час будівництва Біломорканалу. За часів ГУТабу [33] у 1934–1960 рр. була встановлена певна система стимулювання праці. Відносно засуджених, що дотримувалися режиму, добре виявляли себе на виробництві, перевищували встановлену норму, могли застосовуватися такі заходи заохочення з боку табірної керівництва: оголошення подяки перед строем чи у наказі із занесенням до особової справи; видача премії (грошової чи натуральної); надання позачергового побачення; надання права отримання посилок і передач без обмежень; надання права переказу коштів родичів у сумі, що не перевищує 100 крб. на місяць; переведення на більш кваліфіковану роботу. Засудженим, що працювали за стаханівськими методами

праці, надавався цілий перелік спеціальних додаткових пільг, зокрема: проживання у більш упорядкованих бараках, обладнаних тапчанами або ліжками і забезпечених постільним приладдям, культкутком і радіо; спеціальна поліпшена пайка; окрема їдальня або окремі столи в загальній їдальні з першочерговим обслуговуванням; речове забезпечення в першу чергу; переважне право користування табірним ларком; першочергове отримання книг, газет і журналів із бібліотеки табору; постійний клубний квиток на займання кращого місця для перегляду кінофільмів, художніх постановок і літературних вечорів; відрядження на курси усередині табору для отримання чи підвищення відповідної кваліфікації (шофера, тракториста, машиніста тощо). Існували й інші системи стимулювання, які склалися лише з компонентів, що заохочували високу продуктивність праці ув'язненого. Одна з них була пов'язана з практикою зараховувати ув'язненому один відпрацьований із перевиконанням установленої норми робочий день за півтора, два (або ще більше) дні його строку ув'язнення. Результатом такої практики було дострокове звільнення ув'язнених, що позитивно проявили себе на роботі. У 1939 р. ця практика була відмінена, а сама система «дострокового звільнення» зводилася до заміни тримання у таборі на примусове поселення.

Ще одна система стимулювання праці в таборах полягала у диференційованій виплаті ув'язненим грошей за виконану ними роботу, при цьому ув'язнені могли отримувати зароблені гроші на руки в сумі не більше 150 крб. одноразово [33]. У 30–50-х рр. ХХ ст. керівники окремих виправно-трудова таборів знаходили найвитонченіші методи заохочення і покарання ув'язнених, використовуючи для цього диференційовані норми харчування [131]. У 1994 р. у Придніпровській Молдавській Республіці на базі лікувально-трудова профілакторію (ЛТП-4, м. Тирасполь) уперше було створено колонію-поселення міського типу для засуджених, переведених у порядку заохочення з колонії загального, посиленого і суворого режимів [54].

Отже, правове стимулювання у галузі кримінально-виконавчого права визначається конкретними економічними та соціокультурними

умовами життя вітчизняного суспільства. Стимулюючі норми кримінально-виконавчого права активізують суспільно корисну працю засуджених, сприяють участі у виховних заходах, у загальноосвітньому та професійно-технічному навчанні, тобто ці норми спрямовані на гуманізацію становища засудженого як людини і громадянина та сприяють його ресоціалізації.

2. Особливістю заохочувальних норм кримінально-виконавчого права є те, що вони регулюють певні заохочувальні відносини у галузі кримінально-виконавчого права (скорочення строків відбування покарання, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, зменшення переліку обов'язків та заборон тощо). Отже, кожний захід стимулювання у кримінально-виконавчому праві – це необхідна ланка забезпечувального механізму виконання-відбування покарання. Стимулюючі заходи при відбуванні покарань стосуються важливих соціальних потреб засуджених. Як правило, реалізація механізму стимулювання впливає на докорінну зміну правового статусу засуджених на краще, істотно торкається умов відбування ними кримінальних покарань шляхом їх полегшення та служить засобом, що сприяє максимальному досягненню мети покарання.

Треба додати, що заохочувальні норми кримінально-виконавчого права можуть застосовуватися лише до обмеженого кола осіб, вирок щодо яких набрав законної сили, та за певних підстав (позитивної поведінки засуджених) відрізняються характером і обсягом благ, передбачених для певних засуджених, а також правовими наслідками їх застосування, що виявляються у виключенні, звільненні чи пом'якшенні потенційного або реального кримінально-правового обтяження засуджених. Отже, заохочувальні норми кримінально-виконавчого права – це система окремих правових норм, що містять приписи про заходи заохочення засуджених та спрямовані на формування позитивно-стимулюючих механізмів їх правослухняної поведінки.

3. Стимулювання засуджених – це застосування до засуджених системи матеріальних і моральних заходів для сприяння їх право-

слухняній поведінці. Тому головною особливістю стимулювання у галузі кримінально-виконавчого права є те, що воно вживається разом із словосполученням «правослухняна поведінка засуджених». Продовжуючи логіку міркувань, можна стверджувати, що завданням стимулювання у кримінально-виконавчому праві є не щось абстрактне, а саме правослухняна, правомірна поведінка. Поняття правомірності, як зазначає В. П. Малахов, має більш конкретний, оціночний зміст, тобто виступає як позитивна характеристика чого-небудь. Правомірним виявляється те, що є прийнятним, припустимим чи бажаним у правовому розумінні [89, с. 377].

Сутність проблеми правослухняної поведінки окреслена тим, що вона нерозривно пов'язана: по-перше, зі зверненням до індивідуально-особистісного моменту у кримінально-виконавчому праві; по-друге, із пошуком засобів стимулювання, забезпечення та захисту такої правослухняної поведінки засуджених, яка б свідчила про активне ставлення засудженого до своїх обов'язків та вимог права. Іншими словами, обумовленість правомірних дій відповідністю їх нормативним вимогам повинна бути доповнена обумовленістю дій мотивацією ціннісного плану [89, с. 381]. Причому треба зазначити, що юридичною проблемою є не стільки визначення та оцінка правослухняної поведінки засуджених, скільки її стимулювання, де цей процес стимулювання може характеризуватися тривалістю, динамічністю, мати певну організацію та черговість у застосуванні різних стимулюючих заходів впливу (з визначенням лише напряму зусиль і навіть без досягнення якогось певного результату (правослухняної поведінки)).

Треба додати, що вказана загальна мета – правослухняна поведінка засуджених – охоплює досягнення таких окремих завдань, що виникають при відбуванні кримінальних покарань, як зменшення ступеня напруженості та агресивності засуджених, зниження кількості злочинів і порушень порядку та умов відбування покарання, зміна моральних орієнтирів засуджених, покращення їх дисципліни, а також

їх сумлінна праця, навчання, участь у самодіяльних організаціях засуджених тощо.

4. Підставою для правового заохочення виступає заслуга, що є істотною ознакою останнього [92, с. 119]. Залежно від характеру досягнутого загально визнаного результату заслуги поділяють на реальні, що принесли конкретну користь суспільству, й умовні (правомірна поведінка при відбуванні покарання у кримінально-виконавчих установах) [92, с. 122]. Тому здебільшого для галузі кримінально-виконавчого права характерною є наявність умовної заслуги як підстави правового стимулювання. Наприклад, такий рівень правослухняної поведінки засуджених – «при сумлінній поведінці і ставленні до праці після відбуття не менше однієї третини строку покарання засуджені, які тримаються в дільниці ресоціалізації виправної колонії, мають право на поліпшення умов тримання і їм може бути дозволено додатково витратити на місяць гроші в сумі п'ятдесяти відсотків мінімального розміру заробітної плати» (ст. 138 КВК України) – не перевищує загальних вимог. У кримінально-виконавчому праві заслугою для застосування стимулів до засуджених зазвичай виступає не «надвиконання чи перевиконання», а звичайна добровільна правослухняна поведінка. Звісно, у практиці виконання покарань можливі випадки позитивних вчинків засуджених, такі як, наприклад, попередження засудженим пожежі чи нападу на співробітника органу чи установи виконання покарань, які заслуговують стимулювання, але, як правило, ці підстави зустрічаються дуже рідко. Заохочувальні норми у галузі кримінально-виконавчого права можуть застосовуватися і, так би мовити, авансом, за умови, що засуджений у майбутньому вчинить певні дії чи утримається від певних вчинків. Так, А. Ф. Сизий зазначає, що адміністрація не тільки визнає, схвалює, винагороджує той чи інший ступінь виправлення і перевиховання засуджених, але і стимулює їх та інших засуджених на подальші зусилля, старанність, прояв корисної ініціативи [157, с. 5].

5. Заохочувальні правовідносини також характеризуються певним суб'єктним складом: засуджений та орган чи установа виконання

покарання або громадська організація, що наділені певними правами та обов'язками. Тому стимулювання у галузі кримінально-виконавчого права охоплює стимулювання як засуджених, так і стимулювання осіб рядового та керівного складу органів та установ виконання покарань та вільнонайманих працівників. На нашу думку, засудженому треба надати суб'єктивне право на отримання заохочення, яке має бути забезпечене юридичними гарантіями: закріпленням обов'язку уповноваженого владного суб'єкта виконання покарання щодо своєчасного і гласного застосування стимулюючої норми до засуджених, які цього заслуговують, за наявності встановлених у законі підстав; поданням скарги до відповідних органів (суд, вищі органи управління); притягненням до відповідальності посадових осіб, що допустили факти порушення законності стимулювання засуджених.

6. Характерним для сукупності заохочувальних норм кримінально-виконавчого права є наявність стимулюючого (заохочувального) методу правового регулювання як сукупності регулятивних засобів, прийомів і форм правового впливу, що спонукає суб'єктів впливу до правослухняної поведінки та формує предметну однорідність інституту заохочувальних норм кримінально-виконавчого права. Практика гуманізації кримінального покарання вимагає суттєвого розширення використання заохочувального методу.

7. Стимулювання галузі кримінально-виконавчого права тісно переплітається з ідеєю виправлення засуджених як одним з елементів, що охоплюється метою покарання, де виправлення засудженого – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки (ст. 6 КВК України). Відповідно до ч. 4 ст. 123 КВК України стимулювання правослухняної поведінки засуджених здійснюється за допомогою програм диференційованого виховного впливу з урахуванням їхньої поведінки, психічного стану і ступеня соціальної занедбаності. Реалізація цих програм є формою соціально-виховної роботи із засудженими, яка проводиться персоналом органів та установ виконання покарань у взаємодії з державними та громадськими ін-

ституціями для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених [112, с. 95]. Отже, у виправленні засуджених до позбавлення волі стимулювання відіграє немаловажну роль, оскільки виступає певним поштовхом засуджених до виправлення. Так, заохочувальні заходи та інші засоби виправного впливу стимулюють дотримання режиму і дисципліни, успіхи у праці засуджених, недопущення фактів правопорушень, участь у самодіяльних організаціях і художній самодіяльності, участь у спортивно-масовій роботі, підвищення їх загальноосвітнього рівня, свідоме ставлення до правових норм, розвиток позитивних рис характеру засуджених тощо. Таким чином, цінність засобів виправлення полягає у спрямованості на внутрішні позитивні перетворення у свідомості засуджених. Треба ще раз наголосити, що заходи заохочувального характеру і засоби виправлення засуджених, які застосовуються до засуджених, не завжди досягають зазначеної кінцевої мети виправлення, оскільки виступають як тривалий за часом процес.

В установах виконання покарань необхідним є здійснення комплексного підходу до процесу виправлення засуджених, який повинен складатися з обов'язкового використання результатів періодичної оцінки ступеня виправлення засуджених у рамках поетапного стимулювання їх виправлення. З метою повільної зміни правового становища засудженого залежно від його поведінки ми пропонуємо виділяти такі ступені виправлення засуджених: перший ступінь виправлення – «ступінь початкової позитивної активності засудженого»; другий ступінь виправлення – «ступінь низької позитивної активності засудженого»; третій ступінь виправлення – «ступінь середньої позитивної активності засудженого»; четвертий ступінь – «ступінь вищої позитивної активності засудженого»; п'ятий ступінь – «ступінь найвищої позитивної активності засудженого» (див. Додаток А).

Отже, важливим є визначення сукупності критеріїв, що визначають той чи інший ступінь виправлення засудженого, та переліку відповідних їм заходів заохочення, що можуть застосовуватися за результатами досягнення засудженим одного із зазначених ступенів

виправлення. Стимулюючи виправлення засудженого, оцінка ступеня виправлення засудженого доповнює процес впливу на засудженого засобів виправлення і тим самим посилює інтенсивність виправного впливу на нього. Для цього раціональним убачається проведення подальших наукових пошуків щодо виокремлення ступенів виправлення засуджених та їх обов'язкового нормативного закріплення. Ураховуючи практичне значення атестації засуджених, корисною видається пропозиція А. Ф. Сизого щодо важливості закріплення терміна «атестація засуджених» як самостійної форми виховної роботи, дефініції поняття атестації; розробки проекту Положення про проведення атестації засуджених, а також формалізованого документа – атестаційного листа на засудженого [158, с. 365].

8. У галузі кримінально-виконавчого права стимулюванню притаманна наявність особливих функцій, де серед основних можна назвати такі, як заохочувальна, мотиваційна, відновна, регулятивна, превентивна та виховна. Усі вони здійснюють свій правовий вплив системно, у сукупності, забезпечуючи реалізацію мети покарання. До кола специфічних функцій можна віднести функцію оцінки ступеня виправлення засуджених, зміни умов відбування покарання, компромісу між персоналом та засудженими тощо.

9. Виокремлюються особливі, властиві для застосування, зокрема у кримінальному та кримінально-виконавчому праві, такі позитивні стимулюючі конструкції щодо засуджених: заміна невідбутої частини покарання більш м'яким, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, поліпшення умов тримання, прогресивна система відбування покарання для засуджених, дозвіл адміністрації колонії пересуватися без нагляду поза територією дільниці, але в межах населеного пункту, якщо це необхідно за характером виконуваної ними роботи або у зв'язку з навчанням.

Ця теза підтверджується й положеннями чинного законодавства. Так, у ч. 2 ст. 130 КВК України законодавець називає можливість отримання засудженим таких заходів стимулювання, як заміна невідбутої частини покарання більш м'яким чи умовно-дострокове звіль-

нення від відбування покарання, тобто вважає їх заходами заохочення засуджених. Наприклад, С. Г. Барсукова та О. В. Кайшев характеризують умовно-дострокове звільнення як заохочувальний засіб кримінально-виконавчого характеру [13, с. 11; 55, с. 18]. Що стосується заміни невідбутої частини покарання більш м'яким та умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, до яких засуджені можуть бути представлені, якщо стали на шлях виправлення або сумлінною поведінкою і ставленням до праці та навчання довели своє виправлення, то ці заходи не є одномоментним реагуванням на конкретні значущі вчинки засуджених, а виражають оцінку постійної поведінки засудженого, яка свідчить про стійке вираження його ставлення до порядку відбування покарання і засобів виправного впливу. Аналіз наукової літератури дозволяє дійти висновку, що ці стимулюючі заходи хоча і є заохочувальними за змістом, але за формою мають відмінності та не охоплюються поняттям «заходи заохочення», оскільки містять більш значний стимулюючий потенціал, являють собою значно більш цінне благо для засудженого та потребують більших зусиль від нього, ніж інші звичайні заходи заохочення. Приміром, А. Ф. Сизий підкреслює, що підстава реалізації вищих заохочувальних заходів передбачає зразкове виконання всіх вимог режиму відбування покарання [159, с. 163]. На думку О. С. Севрюгіна, поведінка, що заслуговує заміни невідбутої частини покарання більш м'яким та умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, передбачає передусім безперечне дотримання всіх правил поведінки у сфері режиму відбування покарання, відсутність дисциплінарних порушень і наявність заохочень [151, с. 14]. Інші вчені додають до цього активну участь у попередженні порушень вимог режиму, дисципліни тощо [53, с. 253].

Правовідношення, що виникає при заміні невідбутої частини покарання більш м'яким, за своїм змістом належить до прогресивної системи відбування покарання, де термінологія «прогресивна система» є умовною, що передбачає зміни умов виконання покарання залежно від поведінки засудженого як у бік збільшення його прав, так

й у бік погіршення його стану [140, с. 6]. Згадування про прогресивну систему та використання цього терміна було здійснено у ВТК УСРР (1925 р.). У чинному КВК України не згадується про термін «прогресивна система», але присутні окремі її елементи, тобто передбачається поступове, послідовне покращення умов тримання засуджених залежно від поведінки (ступеня виправлення) засудженого, включаючи зміну ступеня ізоляції. Можна погодитися з думкою А. П. Гея, який зазначає, що прогресивна система відбування покарання для засуджених до позбавлення волі є одним із найважливіших чинників, який стимулює законслухняну поведінку засудженого та його прагнення до виправлення [28, с. 131].

Отже, підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що прогресивна система, що передбачає застосування позитивних та негативних заходів до засуджених, виступає певною конструкцією, що займає особливе, самостійне місце у галузі кримінально-виконавчого права та має стимулюючий характер.

У свою чергу, слід зупинитися і на такому вищезгаданому стимулюючому заході, як дозвіл адміністрації колонії пересуватися без нагляду поза територією дільниці, але в межах населеного пункту, якщо це необхідно за характером виконуваної засудженими роботи або у зв'язку з навчанням. При цьому варто визнати, що цей захід хоча і має заохочувальний характер, але не належить до переліку заходів заохочення, оскільки головною умовою його застосування є виключно виробничі потреби установи виконання покарань чи потреби у навчанні.

10. Залежно від розуміння змістовного складу правового стимулювання у науковій літературі можна виділити дві різні точки зору на цю проблему, згідно з якими одні автори до правого стимулювання включають тільки позитивні засоби впливу (суб'єктивні права, пільги, переваги, заохочення) [134, с. 15, 16; 180, с. 7, 8; 139, с. 11, 12; 152, с. 38, 39], а інші розглядають правове стимулювання у більш широкому аспекті слова, відносячи до цього поняття і негативні засоби

впливу (обов'язки, заборони, покарання, відповідальність та інші правові наслідки несприятливого характеру) [32, с. 136].

На нашу ж думку, у галузі кримінально-виконавчого права правові стимули являють собою лише позитивні заходи (законні інтереси, суб'єктивні права, пільги, заохочення) і не повинні включати негативні заходи (обов'язки, заборони, покарання тощо). Негативні заходи впливу за своєю природою хоча і здійснюють певний стимулюючий вплив, але саме у галузі кримінально-виконавчого права несуть у собі значні відмінності у змісті та методі впливу, тобто поділяються на групи (наприклад, у формулюванні законодавцем галузевого принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених ми знаходимо чітке виокремлення стимулюючих (позитивних) і примусових (негативних) заходів впливу на засуджених).

11. Треба зазначити, що до поняття «стимулювання» у кримінально-виконавчому праві включаються також самостійні, нібито автономні стимули, до яких, наприклад, можна віднести деякі з основних засобів виправлення засуджених. У кримінально-виконавчому законодавстві також зустрічається багато заохочувальних елементів, що формулюються у загальній формі, тобто мають декларативний характер. Наприклад, у ч. 4 ст. 126 КВК України зазначається, що загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених заохочується і враховується при визначенні ступеня їхнього виправлення; у ч. 2 ст. 123 КВК України закріплено, що участь засуджених у виховних заходах, які проводяться в колоніях, враховується при визначенні ступеня їхнього виправлення, а також при застосуванні заходів заохочення і стягнення; ч. 2 ст. 127 КВК України говорить, що участь у самодіяльних організаціях є добровільною справою кожного засудженого, його соціально корисна активність заохочується адміністрацією колонії і враховується при визначенні ступеня його виправлення.

12. Розглядаючи структуру заохочувальних кримінально-виконавчих норм, треба зазначити, що вони подані у скороченому вигляді і лише за допомогою логічних прийомів можливо відновити їх три-

ланкову «класичну» структуру. Тому особливістю структури заохочувальних норм є те, що вони характеризуються усіченою конструкцією, в якій гіпотеза і диспозиція поєднуються; в одній статті закону можна врегулювати декілька стимулюючих заходів (приміром, ст. 144 КВК України).

13. На відміну від заходів стягнення перелік заходів заохочення не є закритим та суворо регламентованим у законодавстві. Так, за ініціативою адміністрації є можливість застосовування заходів заохочення, що прямо не передбачені кримінально-виконавчим законодавством, як, наприклад, присвоєння звання «кращий за професією», нагородження продуктами харчування і предметами першої потреби, оголошення подяки колективу засуджених, схвалення позитивної поведінки особи під час індивідуальної бесіди, у пресі тощо.

Таким чином, до важливих чинників, від яких залежить реалізація заохочувальної норми у галузі кримінально-виконавчого права, можна віднести: суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, оцінку правозастосовного органу виконання покарань щодо стимулювання, ступінь виправлення засуджених, підстави застосування заохочувальних норм кримінально-виконавчого права. Отже, стимул у кримінально-виконавчому праві спрямований на те, щоб у засудженого сформувати позитивну мотивацію свідомої правослухняної поведінки, дотримання режиму відбування покарання, зацікавити його у досягненні бажаного результату виправлення і відповідно отримання додаткових благ, таких, наприклад, як умовно-дострокове звільнення тощо.

Наведені висновки дозволяють сформулювати таке визначення поняття стимулів у кримінально-виконавчому праві. Стимули (стимулюючі заходи впливу) в галузі кримінально-виконавчого права – це передбачені кримінально-виконавчим законодавством засоби заохочувального характеру, що застосовуються в суворо встановленому законом порядку органами й установами виконання покарань до засуджених для схвалення їх виправлення під час відбування покарання.

Стимулювання правослухняної поведінки засуджених – це спеціальна діяльність органів та установ виконання покарань, громадських організацій, заснована на принципах взаємодії, взаємообумовленості та системного зв'язку соціального виховання, дослідження особи засудженого, особи вихователя, мікросередовища установ виконання покарань, матеріально-побутових умов тримання засуджених, медичного обслуговування, системи загальної і професійної освіти, організації праці і соціальної роботи із засудженими, що полягає в усуненні, нейтралізації та обмеженні дії детермінантів соціальних відхилень, а також корекції особистості, яка має деформації моральної і правової свідомості, та спонуканні до закріплення їх позитивних якостей.

За сутністю стимул – це один із багатьох складових елементів стимулювання, де поняття «стимулювання» з поняттям «стимулу» співвідносяться між собою як ціле й частина. Тому стимул і стимулювання – це різні поняття, серед яких поняття «стимулювання» є ширшим, ніж «стимул», до змісту якого входять стимулюючі заходи (законні інтереси, суб'єктивні права, пільги, заохочення), позитивні стимулюючі конструкції (умовно-дострокове звільнення), стимулювання персоналу органів виконання покарань, результати стимулювання тощо. Тому важливим у кримінально-виконавчому законодавстві є врегулювання дефініцій таких правових категорій, як «стимул», «стимулювання», «стимулювання правослухняної поведінки засуджених», «заохочувальні норми», що стане підґрунтям наступного вдосконалення сфери стимулювання засуджених. Особливої уваги потребує розробка методик зі стимулювання правослухняної поведінки засуджених у практичній діяльності установ, що допомогло б адміністрації у реалізації індивідуальних програм виховання засуджених та у стимулюванні.

Стимулювання у галузі кримінально-виконавчого права можна розглядати як: 1) метод процесу мотивації дотримання режиму і порядку відбування покарання; 2) метод правового регулювання;

3) заохочувальне правовідношення та 4) інститут стимулювання у кримінально-виконавчому праві.

Проблема стимулювання правослухняної поведінки засуджених виступає новим прогресивним напрямом у загальній концепції вдосконалення діяльності установ виконання покарань та сприяє подальшій гуманізації політики у сфері виконання покарань.

3.1.2 Стимулювання як інститут кримінально-виконавчого права

Виокремлення інституту стимулювання у кримінально-виконавчому праві викликається об'єктивними закономірностями створення та накопичення широкого заохочувального матеріалу цієї галузі та необхідністю його подальшого розвитку, систематизації і вдосконалення з метою раціоналізації застосування стимулів до засуджених.

Розглядаючи низку заохочувальних норм кримінально-виконавчого права, що характеризуються особливістю їх правового закріплення, наявністю у них загальних і спеціальних ознак, особливим методом та предметом правового регулювання, специфічним характером правовідносин, що реалізуються, можна зробити висновок про можливість виділення в галузі кримінально-виконавчого права різновиду об'єднаних в уособлену та самостійну сукупність заохочувальних правових приписів, тобто інституту стимулювання у кримінально-виконавчому праві.

Таким чином, одним з основних системоутворюючих факторів виокремлення інституту стимулювання у галузі кримінально-виконавчого права виступає широке коло заохочувальних норм цієї галузі права, які врегульовують підстави діяльності відповідних органів та посадових осіб із застосування заходів стимулювання, закріплюють суб'єктивні права, законні інтереси та обов'язки учасників заохочувальних правовідносин, систему конкретних стимулів, процедуру та строки їх застосування, настання певних наслідків стимулюючих заходів, що пов'язані зі скороченням покарання або пом'якшенням

режиму його відбування, врегульовують специфіку правозастосовних актів з цих питань тощо.

Особливістю зазначених заохочувальних приписів кримінально-виконавчого права виступає, по-перше, наявність спеціального, притаманного виключно цим нормам, заохочувального (стимулюючого) методу правового регулювання, в основі якого лежать спонукання, стимулювання правослухняної поведінки засудженого, а по-друге, наявність спільного предмета правового регулювання, яким виступають суспільні відносини з установлення та застосування стимулюючих заходів впливу на засуджених.

Наступною системоутворюючою підставою виділення окремого інституту стимулювання у кримінально-виконавчому праві є наявність загальних для всіх видів стимулів завдань, цілей, функцій, принципів стимулювання, правових конструкцій тощо. Так, приміром, основним завданням заохочувальних приписів у кримінально-виконавчому праві є стимулювання сумлінного виконання засудженим обов'язків, що покладені на нього у зв'язку з учиненням злочину. Оскільки специфічні принципи інституту стимулювання виступають важливим допоміжним системоутворюючим фактором формування цього інституту, то актуальним бачиться дослідження питання щодо розробки та законодавчого закріплення системи принципів стимулювання в галузі кримінально-виконавчого права як важливих гарантій стимулюючої діяльності в галузі кримінально-виконавчого права. Так, принципи стимулювання будуть сприяти правильному застосуванню стимулів та виступати основними засадами формування заохочувальних норм узагалі. У цьому зв'язку, наприклад, О. В. Левін зазначає, що принципи стимулювання у праві виступають як засоби організації і регулювання цілеспрямованого впливу правових стимулів на свідомість людини. Стимулювання у праві базується не лише на загальних правових принципах (соціальної справедливості, рівності перед законом та судом, гуманізму), а й на спеціальних принципах стимулювання у праві (цілісності й обґрунтованості стимулювання, різноманітності і комплексності стимулювання, відкритості, точній визначеності

й індивідуалізації правового стимулювання тощо) [84, с. 16]. Т. Сабітов, говорячи про спеціальні принципи заохочення позитивної поведінки, акцентує увагу на принципах гарантованості, економії заходів заохочення і персонального заохочення [147, с. 57].

Таким чином, на нашу думку, систему принципів інституту стимулювання в галузі кримінально-виконавчого права можна навести як: 1) загальноправові принципи цієї галузі права, що пов'язані з категорією стимулювання: законність (застосування заходів стимулювання базується на законі); гуманізм (виражається у пріоритеті до поваги людської гідності засуджених); рівність (виражається у рівній можливості для всіх бути заохоченим); справедливість (виражається у рівному та обов'язковому для всіх реагуванні на позитивну поведінку засуджених за допомогою заходів стимулювання); 2) специфічні принципи, що пов'язані зі специфікою змісту та побудови інституту стимулювання в галузі кримінально-виконавчого права: інформованість (засуджений має бути добре обізнаним про вимоги, що пред'являються до його поведінки, порядок, строки та умови стимулювання); своєчасність стимулювання (будь-яке заохочення повинно бути своєчасним); обґрунтованість (оцінюватися по заслугі); економія стимулу (щоб не знецінити заохочення, його слід використовувати економно); раціональне та адекватне застосування стимулів (при стимулюванні реагування на поведінку засудженого повинно відповідати характеру і значенню його позитивного вчинку); невідворотність реагування (жоден позитивний вчинок засудженого не повинний залишитися без оцінки адміністрації установи); персоніфікованість та диференціація (суто індивідуальне використання стимулюючих заходів); реальність (реалізація на практиці); гарантованість заходів стимулювання (забезпеченість законом).

Для характеристики вищевикладеного наведемо отримані дані проведеного нами анкетування 300 осіб персоналу органів і установ виконання покарань та 300 засуджених установ виконання покарань м. Харкова щодо гарантованості та своєчасності засто-

сування заохочення за правослухняну поведінку засуджених: серед персоналу 80 % опитаних відмітили дотримання принципу гарантованості заохочень і 20 % вказали на недотримання гарантованості, тоді як лише 61 % засуджених назвали застосування заохочень своєчасним і 39 % опитаних засуджених – несвоєчасним (див. Додатки Б, В).

Ці суперечливі результати анкетування дозволяють зробити висновки про доцільність дослідження питання розвитку і закріплення системи принципів інституту стимулювання в галузі кримінально-виконавчого права, посилення гарантій їх дотримання і правильного застосування до засуджених, а також приведення заохочувальних норм кримінально-виконавчого права у відповідність до такої системи принципів.

Важливими показниками ефективності стимулів, що застосовуються до засуджених, є своєчасність їх надання, корисність стимулів для особи засудженого, здатність забезпечувати узгодженість інтересів засуджених та персоналу органів виконання покарань, можливість вирішувати завдання забезпечення правослухняної поведінки засуджених тощо.

Аналіз ефективності стимулу дозволяє бачити досягнутий результат, дати оцінку нормі та передбаченому нею стимулу. Застосування заходів стимулювання може успішно вирішувати завдання щодо укріплення внутрішнього правопорядку установ виконання покарань, водночас стримуючи засуджених від протиправної поведінки. Ефективність стимулюючих заходів до засуджених невіддільно пов'язана з мірою їх здатності сприяти розвитку свободи засуджених у виборі ними власної добровільної позитивної поведінки. Моральний чи матеріальний потенціал стимулів, справедливість їх застосування також створюють передумови їх ефективного впливу. Певне значення у підвищенні ефективності дії стимулів мають інформаційні фактори, а також якість і порядок правозастосовної діяльності органів та установ виконання покарань з питань стимулювання засуджених.

Проблема стимулювання як широка соціальна категорія стосується не лише стимулювання правослухняної поведінки засуджених, а й передбачає моральне та матеріальне стимулювання працівників органів та установ виконання покарань, якісне поліпшення їх підготовки, закріплення і підвищення престижу персоналу органів та установ виконання покарань. З метою підвищення професійності працівників органів виконання покарань доцільним є покращення матеріального забезпечення та розширення соціальних гарантій для співробітників установ виконання покарань, що сприятиме досягненню позитивних змін у подальшому реформуванні та гуманізації кримінально-виконавчого законодавства, покращанню відносин між персоналом і засудженими, дотриманню прав і законних інтересів засуджених.

Інститут стимулювання в галузі кримінально-виконавчого права – це сукупність об'єднаних за предметно-функціональною ознакою правових норм цієї галузі права, що регулюють відносини, пов'язані зі стимулюванням правослухняної поведінки засуджених, застосуванням різних видів стимулів, зміною правового статусу особи, що заохочується, а також характеризуються використанням загальних для всіх видів стимулів завдань, цілей, функцій, положень, правових принципів і правових конструкцій сфери стимулювання. Своєрідність інституту стимулювання в галузі кримінально-виконавчого права виражається в наявності специфічних заохочувальних правовідносини, певного кола учасників цих відносин, особливих, притаманних тільки галузі кримінально-виконавчого права юридичних стимулюючих конструкцій тощо.

На наш погляд, важливим для оформлення інституту правового стимулювання є внесення доповнення до ч. 4 ст. 123 КВК України щодо визначення поняття «стимулювання правослухняної поведінки засуджених», а також систематизація заохочувальних норм та їх окреме викладення в нормативному акті, що буде сприяти ефективності розвитку сфери стимулювання. Комплексне теоретичне дослідження

стимулювання в галузі кримінально-виконавчого права дозволяє систематизувати існуючі знання у цій сфері та зробити певні висновки щодо категорії стимулювання, в тому числі: окреслити механізм його впливу на формування активно-позитивних якостей засудженого; розробити основні поняття розглядуваного феномену; обґрунтувати його відмітні ознаки; окреслити структуру об'єкта, що вивчається, принципи взаємозв'язку компонентів, їх характерні риси; виявити причини, що негативно впливають на ефективність функціонування інституту стимулювання у кримінально-виконавчому праві та окреслити оптимальні засоби їх усунення.

Із позицій системи права багато вчених пропонують розглядати стимулювання як комплексний (міжгалузевий) правовий інститут. Цей комплексний функціональний інститут правого стимулювання створюється на стику таких суміжних неоднорідних галузей права: трудового, цивільного, міжнародного, адміністративного, кримінального, кримінально-виконавчого права тощо, об'єднуючи блоки заохочувальних норм, які характеризуються єдністю та відносною завершеністю, що відбивається у схожих загальних положеннях, правових принципах, специфічних правових поняттях («сумлінна поведінка», «заслуга», «схвалення», «заохочення», «нагородження», «преміювання» тощо), які створюють особливий правовий режим регулювання заохочувальних відносин.

За певними учасниками кримінально-виконавчих правовідносин слід визнати можливість здійснення стимулюючого впливу на засуджених. Здійснення стимулювання правослухняності засуджених як основного напрямку їх діяльності в галузі кримінально-виконавчого права притаманне, наприклад, таким самостійним суб'єктам: спостережним комісіям, піклувальним радам при спеціальних виховних установах, релігійним та благодійним організаціям, оскільки основна їх діяльність пов'язана з участю у виправленні засуджених, сприянні їх трудовому та побутовому влаштуванню, що сприяє оздоровленню морально-психологічної атмосфери, зниженню агресивності серед

засуджених та профілактиці злочинів в установах виконання покарань. Тому до основних тенденцій сучасного розвитку галузі кримінально-виконавчого права можна віднести розробку розгалуженої системи стимулюючого впливу на засуджених, гуманізацію процесу виконання-відбування покарання, підготовку високопрофесійних кадрів для органів і установ виконання покарань, залучення громадських організацій, у тому числі благодійних, правозахисних, релігійних тощо для досягнення мети покарання.

Сьогодні в умовах розвитку системи органів та установ виконання покарань спостерігається поступова гуманізація відбування-виконання кримінальних покарань, що характеризується зміною парадигми мислення працівників кримінально-виконавчої служби з каральної складової на стимулюючу і відновну, вдосконаленням системи та змісту існуючих засобів та методів стимулюючого впливу на засуджених та з'ясуванням інших факторів, що створюють умови для стимулювання правослухняної поведінки засуджених.

Інститут стимулювання в галузі кримінально-виконавчого права можна навести як: 1) державно-публічний інститут у галузі кримінально-виконавчого права; 2) регулятивний інститут за функціональною роллю, яку він виконує; 3) процесуальний інститут залежно від урегульованих ним відносин; 4) спеціальний інститут залежно від закріплення певних завдань та правил застосування заходів стимулювання; 5) міжгалузевий інститут за сферою поширення; 6) комплексний інститут, що поєднує в собі матеріальні (види заходів стимулювання) та процесуальні норми (порядок, засоби і методи стимулювання засуджених).

Отже, у галузі кримінально-виконавчого права України поступово складається ціла сукупність заохочувальних правових норм, яка може бути подана у вигляді самостійного комплексного функціонального інституту стимулювання цієї галузі, для якого на сьогодні характерними є: тенденція розширення сфери його дії, поява і розвиток нових видів стимулів, прагнення повною мірою використовувати стимулюючий потенціал цього правового засобу.

3.2 Види стимулів у кримінально-виконавчому праві

Кримінально-виконавче законодавство має специфічний та достатньо широкий діапазон видів стимулюючих заходів, що відрізняються між собою за відповідними кількісними і якісними характеристиками, застосовуються різними суб'єктами кримінально-виконавчих правовідносин до встановлених груп засуджених та за певними підставами, а отже, потребують наукової класифікації.

Низка аспектів досліджуваної проблеми класифікації стимулів у галузі кримінально-виконавчого права потребують більш детального вивчення, у тому числі з точки зору окремих видів стимулів, а деякі висновки і теоретичні положення потребують уточнень та викладення відповідно до нових реалій.

Питаннями дослідження видів стимулів і складанням їх класифікацій займалося багато науковців, зокрема, С. Л. Бабаян, І. Е. Звечаровський, О. В. Малько, А. Ф. Сизий та ін.

Розглядаючи позиції науковців з питань розробки класифікації заохочувальних заходів до засуджених у галузі кримінально-виконавчого права, слід вказати на їх роз'єднане викладення у різних літературних джерелах. З огляду на це необхідним є узагальнення цих точок зору в єдиному переліку з метою виділення найбільш вагомих класифікацій для сучасної науки.

Так, за першою класифікацією залежно від визначення змісту елементів правового стимулювання останнє розрізняють у широкому розумінні та у вузькому значенні. До механізму стимулювання у вузькому розумінні включаються лише позитивні заходи впливу, тоді як у широкому розумінні розглядаються як позитивні, так і негативні стимули. Такий підхід має місце і в інших галузях знань. Наприклад, відносно правового регулювання стимулами у теорії управління вважаються всі правові засоби, що здійснюють вплив на свідомі інтереси та потреби [104, с. 43–46].

На думку авторів, що дотримуються широкого трактування стимулювання, воно охоплює єдність протилежних елементів (заохочення та примус) у рамках єдиного процесу стимулювання для досягнення загальної мети [39, с. 12; 47, с. 114; 134, с. 15, 16; 142; 152, с. 38, 39; 194, с. 44].

Щодо другої класифікації стимули у загальному вигляді залежно від їх морально-матеріального змісту можна розмежувати на стимули-об'єкти та стимули-засоби. До стимулів-об'єктів можна віднести заходи заохочення, інші цінності, до яких прагнуть засуджені, тобто те, на що спрямовані їхні дії. Стимули-засоби – це те, за допомогою чого можна досягти правослухняної поведінки засуджених чи спонукання останніх до неї. До стимулів-засобів можна віднести всі засоби переконання, морального стимулювання, що можуть застосовуватися до засуджених з метою сприяння їх законотвірній поведінці.

За третьою класифікацією заходи заохочення до осіб, позбавлених волі, можуть бути класифіковані на три групи за ступенем універсальності їх застосування. Отже, можна виокремити такі групи:

1. Універсальні заходи заохочення. Вони застосовуються до всіх засуджених до позбавлення волі: подяка; нагородження похвальною грамотою; грошова премія; дострокове зняття раніше накладеного стягнення (ст. 130 КВК України).

2. Формально універсальні заходи заохочення. Формальні у тому значенні, що хоча і немає на це прямої вказівки у ст. 130 КВК України, але фактично їх доцільно застосовувати до окремих категорій засуджених:

– надання додаткового короткострокового або тривалого побачення (наприклад, у дільниці соціальної реабілітації засуджені мають право одержувати короткострокові побачення без обмеження, а тривалі побачення – до трьох діб один раз на місяць (ст. 99 КВК України); для засуджених, що знаходяться на поліпшених умовах тримання у виховних колоніях, може бути дозволено додатково одержувати один раз на три місяці короткострокове побачення, яке за постановою на-

чальника виховної колонії може проходити за межами виховної колонії (ст. 143 КВК України); засуджені жінки, яким дозволено проживання за межами виправної колонії, можуть без обмеження мати побачення з родичами та іншими особами (ст. 142 КВК України);

– дозвіл додатково витратити гроші для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби в сумі до 15 % мінімального розміру заробітної плати. Цей захід не застосовується до засуджених, які можуть користуватися грішми без обмеження (приміром, статті 99, 142 КВК України).

3. Диференційовані заходи заохочення. Вони застосовуються в органах і установах певного виду: а) у кримінально-виконавчих інспекціях – застосування заходів заохочення (ст. 41 КВК України); б) в арештних домах – застосування заходів заохочення у виді подяки або дострокового зняття раніше накладеного стягнення (ст. 54 КВК України); в) на гауптвахті – застосування заходів заохочення у виді подяки, дострокового зняття раніше накладеного стягнення чи зарахування часу відбування арешту в загальний строк військової служби повністю або частково (ст. 55 КВК України), у дисциплінарному батальйоні – застосування заходів заохочення у виді подяки, зняття раніше накладеного дисциплінарного стягнення, надання одного додаткового короткострокового побачення, нагородження цінним подарунком або премією в розмірі місячного грошового забезпечення, зарахування до числа тих, хто виправляється (ст. 81 КВК України); г) у виправних центрах – дозвіл на виїзд до близьких родичів за межі виправного центру на святкові, неробочі та вихідні дні (ст. 67 КВК України); д) у виховних колоніях – надання права відвідування культурно-видовищних і спортивних заходів за межами виховної колонії в супроводі працівників колонії; надання права виходу за межі виховної колонії в супроводі батьків чи інших близьких родичів (ст. 144 КВК України); залишення у виховних колоніях засуджених, які досягли вісімнадцятирічного віку (ст. 148 КВК України); поліпшення умов тримання засуджених у виховних колоніях (ст. 143 КВК України); е) виправних колоніях мінімального, середнього та максималь-

ного рівнів безпеки одержувати щомісяця короткострокове і один раз на три місяці тривале побачення (статті 138, 139, 140 КВК України); надання засудженим, які тримаються в приміщеннях камерного типу, щоденної прогулянки тривалістю одна година (ст. 140 КВК України).

Четверта класифікація стимулюючих заходів базується на критерії їх можливого вживання до безпосереднього суб'єкта стимулюючого впливу, відповідно до якого можна виділити різні категорії соціальних груп засуджених з певними особливостями їх правового статусу: неповнолітні особи (надання права відвідування культурно-видовищних і спортивних заходів за межами виховної колонії в супроводі працівників колонії; надання права виходу за межі виховної колонії в супроводі батьків чи інших близьких родичів (ст. 144 КВК України)); жінки (дозволено проживання за межами виправної колонії на час звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю і пологами, а також до досягнення дитиною трирічного віку, якщо засуджені жінки сумлінно ставляться до праці і додержують вимог режиму (ч. 1 ст. 142 КВК України)); особи похилого віку; інваліди першої та другої групи; засуджені військовослужбовці (приміром, нагородження цінним подарунком або премією в розмірі місячного грошового забезпечення тощо (ст. 81 КВК України).

Залежно від ступеня соціально-педагогічної занедбаності засуджених та їх готовності до самокерованої правослухняної поведінки у кримінально-виконавчому законодавстві можна окреслити кілька груп засуджених, віднесення до яких формує п'яту класифікацію та має правове значення, оскільки впливає на умови тримання:

1) новоприбулі до колонії засуджені, що тримаються у дільниці карантину, діагностики і розподілу (ч. 2 ст. 94 КВК України);

2) засуджені при сумлінній праці і ставленні до праці (а у виховних колоніях – сумлінному ставленні до навчання) після відбуття встановленого у законі строку покарання мають право на поліпшення умов тримання в межах однієї колонії;

3) засуджені, які внаслідок позитивної характеристики можуть розраховувати на поліпшені умови тримання шляхом переведення до

колонії іншого виду (ст. 100 КВК України); на проживання за межами виправної колонії (ст. 142 КВК України); на представлення до заміни невідбутої частини покарання більш м'яким видом покарання чи умовно-дострокового звільнення.

За шостою класифікацією залежно від суб'єктів застосування, що наділені правом безпосереднього вжиття заходів до засуджених за їх правослухняну поведінку, заходи стимулювання поділяються на ті, що можуть застосовуватися: 1) актом Президента України про помилування (п. 27 ст. 106 Конституції України); 2) законом України про амністію, що приймається Верховною Радою України; 3) у судовому порядку: застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання або заміна невідбутої частини покарання більш м'яким (статті 81, 82 КК України); 4) іншими посадовими особами органів та установ виконання покарань: центральним органом виконавчої влади з питань виконання покарань за поданням адміністрації виправної колонії, погодженим з начальником управління (відділу) центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань в Автономній Республіці Крим, області, місті Києві та Київській області, та спостережною комісією здійснюється зміна умов тримання засудженого шляхом переведення його до виправної колонії іншого рівня безпеки (ст. 100 КВК України); кримінально-виконавчою інспекцією може бути застосоване подання про зарахування часу щорічної відпустки у строк відбування покарання у виді виправних робіт (ч. 2 ст. 46 КВК України); за постановою начальника арештного дому чи його заступника застосовуються заохочення у виді подяки або дострокового зняття раніше накладеного стягнення (ст. 54 КВК України); начальником органу управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах України застосовується заохочення у виді зарахування часу відбування арешту в загальний строк військової служби повністю або частково, крім того вищеназваним органом та начальником гарнізону застосовуються ще заходи заохочення у виді подяки і дострокового зняття раніше накладеного стягнення (ст. 55 КВК України); за пос-

тановою начальника виправного центру засуджені, які не допускають порушень встановленого порядку виконання покарання у виді обмеження волі і мають сім'ї, після відбуття шести місяців строку покарання можуть проживати за межами гуртожитку із своїми сім'ями (ч. 7 ст. 59 КВК України); начальником виправного центру, а також його прямими начальниками застосовуються заходи заохочення у повному обсязі, а заступником начальника виправного центру і начальником відділення соціально-психологічної служби – тільки в межах їх повноважень (ст. 70 КВК України); командиром дисциплінарного батальйону застосовуються заходи заохочення до засуджених військовослужбовців (ст. 83 КВК України) та дається дозвіл на короткочасний виїзд за межі дисциплінарного батальйону на строк до семи діб (ст. 75 КВК України); начальником колонії або особою, яка виконує його обов'язки, а також його прямими начальниками застосовуються заходи заохочення, передбачені ст. 130 КВК України (ч. 1 ст. 135 КВК України); заступником начальника колонії – застосовуються такі ж заходи, як і начальником колонії (ч. 2 ст. 135 КВК України); начальником відділення соціально-психологічної служби колонії – застосовуються в усній формі подяка, дострокове зняття раніше накладеного ним стягнення (ч. 3 ст. 135 КВК України); за рішенням педагогічної ради постановою начальника колонії, погодженою із службою у справах дітей, проводиться залишення засуджених, які досягли вісімнадцятирічного віку, у виховній колонії (ч. 2 ст. 148 КВК України); крім посадових осіб, визначених у ст. 135 КВК України, старші вихователі та вихователі користуються правом застосування заходів заохочення до засуджених неповнолітніх (ст. 146 КВК України).

Сьома класифікація заходів заохочення може бути складена на підставі критерію можливості певної зміни умов відбування покарання засуджених унаслідок їх виправлення. Таким чином, усі заходи заохочення можна класифікувати на заходи заохочення, що не змінюють умови відбування покарання засуджених, та заохочення, що змінюють умови тримання. Так, більшість учених виділяють дві групи заходів заохочення: 1) група заходів заохочення, що застосову-

ються до засуджених до позбавлення волі, які мають разовий характер і застосовуються в основному за позитивні вчинки, не передбачають тривалої зміни правового положення засуджених. Заходи цієї групи можуть виражатися в одноразовому наданні якогось заохочення, наприклад оголошення подяки. Ця група заходів заохочення не здійснює істотного впливу на обсяг прав; 2) група заходів заохочення забезпечує зміну правового положення засуджених і є реакцією на змінену та позитивну поведінку засуджених, що стала постійною. Унаслідок цього заходи заохочення являють собою комплекс змінених на краще умов відбування покарання [8, с. 72,73; 58, с. 18].

Восьма класифікація базується на розподілі правового стимулу за певними формами прояву. Погоджуючись з О. В. Мальком [94, с. 11], можна виділити такі форми (групи заходів) правових стимулів: 1) законні інтереси; 2) суб'єктивні права; 3) пільги; 4) заохочення; 5) інші позитивні форми реакції на поведінку засуджених (наприклад, рекомендації) тощо. Розглянемо ці форми.

Законні інтереси виступають однією із найпоширеніших форм задоволення потреб засуджених. Законний інтерес – це лише простий дозвіл поведінки без чітких меж, що не підкріплений обов'язками інших суб'єктів. Суб'єктивні права – це прямий дозвіл дій, якому протистоїть обов'язок особи на конкретну поведінку [175, с. 16]. Законний інтерес відрізняється від суб'єктивного права ступенем гарантованості та менш складною структурою, яка включає лише можливість користування певним благом і можливість у необхідних випадках звертатися до компетентних органів за його захистом. На думку М. М. Малєїної, суб'єктивне право – наглядне право суб'єкта, що характеризується визначеністю та конкретністю, найбільшим ступенем гарантованості. Охоронюваний законом інтерес вона розглядає як прагнення (потребу) до конкретного блага (користі). Закон закріплює суб'єктивні права конкретно, а законні інтереси – у загальній формі [91, с. 9, 10]. Так, приміром, до законних інтересів засудженого відносять можливість виїзду засуджених за межі місць позбавлення волі [136, с. 30], умовно-дострокове звільнення.

Пільги у кримінально-виконавчому законодавстві є елементом спеціального правового статусу засуджених, який має заохочувальний характер унаслідок надання додаткових особливих прав чи звільнення від обов'язків. Вони виступають засобом юридичної диференціації з метою соціального захисту, покращення положення окремих засуджених, інтереси яких у межах загальних правил не отримують належного забезпечення і захисту внаслідок стану здоров'я, віку, статі, поєднання навчання з працею тощо. Тобто вони встановлюються не залежно від заслуг засудженого, а у відповідності з обставинами, яким закон надає правове значення, та з обов'язковим урахуванням поведінки засудженого під час відбування покарання. Виходячи із викладеного, вважаємо правильним до пільг віднести: право виїзду у зв'язку з винятковими особистими обставинами; виїзд засуджених жінок, що мають дітей у домах дитини, на час відпустки для влаштування їх у родичів, опікунів чи в дитячих домах; придбання продуктів харчування і предметів першої потреби інвалідами першої групи, жінками, що мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях, засудженими, що перебувають у лікувально-профілактичних закладах місць позбавлення волі, з метою полегшення їх положення тощо. Деякі автори вказують, що, оскільки завдяки пільгам суб'єкт набуває конкретного суб'єктивного права, то немає необхідності виділяти пільги як самостійний правовий стимул [35, с. 20].

Заохочення засуджених виступає найбільш потужним правовим стимулом, під яким розуміються форма і міра правового схвалення добровільної правослухняної поведінки, у результаті чого засуджений винагороджується моральними чи матеріальними благами.

Рекомендація порівняно із заохоченням характеризується меншим стимулюючим впливом на засуджених, є формою реакції, що містить позитивний відгук чи надання поради або побажання засудженому у процесі здійснення соціально-виховної роботи під час виконання-відбування покарання.

Доповнюючи наведену класифікацію, вищенаведені форми стимулів усередині класифікації також можна поділити залежно від обсягу можливостей стимулу на основні (приміром, суб'єктивне право) і додаткові (пільги).

Доцільним є виділення дев'ятої класифікації за засобом стимулюючого впливу в галузі кримінально-виконавчого права: матеріально-правові стимули (грошова премія, нагородження подарунком), морально-правові (подяка, нагородження похвальною грамотою), організаційно-правові (переведення на поліпшені умови тримання, збільшення тривалості прогулянки).

Важливо вказати на те, що закріплена у законодавстві сукупність стимулюючих заходів не є закритою системою і може доповнюватися новими елементами. Так, А. Ф. Сизий наводить класифікацію системи заохочувальних інститутів, що прямо не входять до переліку заходів заохочення засуджених за кримінально-виконавчим законодавством, але набули значного поширення у практичній діяльності установ виконання покарань. Серед них автор виділяє локальні, колективні, педагогічні заходи заохочення тощо [158, с. 367]. Використовуючи критерії класифікації, що запропоновані А. Ф. Сизим, можна сформуванати десяту класифікацію за специфічним та незвичайним характером їх застосування:

1) стимулюючі заходи, що врегульовані у кримінально-виконавчому законі, але прямо не називаються законодавцем як заходи заохочення (переведення на поліпшені умови тримання (статті 138, 139, 140, 143 КВК України); дозвіл на короткочасні виїзди за межі виправних і виховних колоній (ст. 111 КВК України) тощо);

2) локальні заохочення (конкурсні заохочення, наприклад, присвоєння звання «Кращий за професією», нагородження засуджених продуктами харчування і предметами першої потреби, надання можливості бути працевлаштованим тощо);

3) колективні заохочення (оголошення подяки колективу засуджених, присудження колективу призового місця, надання права придбати предмети загального користування);

4) педагогічні заохочення, що не отримали врегулювання ані у законі, ані на рівні локальної нормотворчості (схвалення позитивної поведінки особи під час індивідуальної бесіди, у пресі, по радіо тощо).

Отже, можна виокремити певну групу стимулів, перелік яких не врегульований чітко у законодавстві, оскільки ці стимули мають локальний та допоміжний характер у процесі виконання покарань, можуть застосовуватися залежно від позиції адміністрації органів виконання покарання та вносять різноманітність у систему стимулюючих засобів.

Таким чином, нами були розглянуті класифікації стимулюючих заходів у галузі кримінально-виконавчого права за такими критеріями, як: 1) розуміння стимулювання у широкому та вузькому значенні; 2) поділ на стимули-об'єкти та стимули-засоби; 3) ступінь універсальності стимулюючих заходів для засуджених до позбавлення волі, який також включає поділ стимулів залежно від виду органу чи установи виконання покарань; 4) безпосередній суб'єкт стимулюючого впливу; 5) ступінь соціально-педагогічної занедбаності засуджених; 6) суб'єкт застосування; 7) можливість зміни умов тримання; 8) форма стимулів; 9) засіб стимулюючого впливу; 10) специфічний та незвичайний характер застосування стимулюючих заходів.

Слід наголосити, що один і той же стимул залежно від вирішення певних теоретичних і практичних завдань може бути одночасно віднесений до багатьох класифікаційних груп. Тому цінність указаних класифікацій правових стимулів, що існують у галузі кримінально-виконавчого права, виявляється у визначенні й практичному використанні різних можливостей стимулюючих заходів у здійсненні та вдосконаленні правового регулювання.

У результаті вивчення думки 300 осіб персоналу органів та установ виконання покарань м. Харкова були отримані такі дані щодо розподілу заохочень залежно від найбільш ефективного до найменш ефективного заохочення: 1) представлення до умовно-дострокового звільнення від відбування покарання; 2) представлення до заміни невідбутої частини покарання більш м'яким; 3) подяка; 4) грошова

премія; 5) надання додаткового короткострокового або тривалого побачення; 6) нагородження подарунком. Щодо питання про дієвість заходів заохочення найдієвішими засуджені вважають: оголошення подяки (25 %); надання грошової премії (18 %); встановлення гнучкого графіку роботи (16 %); право відвідування культурних заходів за межами колонії (16 %); дозвіл на додаткову освіту (13 %); додаткове тривале побачення (6 %); відпустки (2,2 %). Також засуджені вказали, що фактором, який стимулює їх правослухняну поведінку, може бути, наприклад, розширення можливості спілкування із сім'ями (30 %); покращення комунально-побутових умов (21 %); розширення можливості працевлаштування засуджених на високооплачуваних роботах (21 %); організація телефону довіри для засуджених (14 %); реалізація права засуджених виражати у пресі свою думку з тих чи інших питань (7 %); періодичні огляди на радіо листів засуджених (5 %). Найбільш бажаними серед заохочень засуджені визнали подяку (42 %), позачергове тривале побачення (31 %) та умовно-дострокове звільнення (10 %) (див. Додатки Б, В).

Результат про виділення засудженими подяки як найбільш дієвого заохочення викликає певний сумнів, оскільки, за нашою логікою, не виступає найбільш цінним стимулом із перелічених. Це свідчить, мабуть, про недостатню обізнаність серед більшості засуджених щодо змісту, переваг між зазначеними заохоченнями та вигоди від них для засуджених. Можливо, через легкість та поширеність застосування «подяки» адміністрацією та через те, що це заохочення постійно знаходиться на слуху серед засуджених, у свідомості засуджених створюється «міф» про можливість отримання за допомогою кількох легкодоступних заохочень, приміром «подяк», кардинального покращення їх становища у виді зміни умов тримання у кращий бік чи умовно-дострокового звільнення.

З метою гуманізації процесу виконання покарання необхідним є доповнення переліку стимулюючих заходів новими стимулами [19, с. 13] та розробка їх гарантій, що буде сприяти індивідуалізації позитивного впливу на засуджених, розширенню повноважень установ

виконання покарань у сфері їх стимулювання, надасть гнучкості системі стимулювання та вдосконалить її правову базу. Цікавим є досвід Російської Федерації щодо введення такої новели, як надання засудженим до позбавлення волі, що працюють, звільнені від роботи за віком чи станом здоров'я, незабезпечені працею з незалежних від них причин, права на щорічну оплачувану відпустку з виїздом чи без виїзду за межі виправної установи. Також закріплення на законодавчому рівні права засуджених на щорічну оплачувану відпустку рекомендується у Європейських в'язничних правилах, де у п. 6 Правила 103 наголошується на створенні системи відпусток з пенітенціарної установи, як невід'ємного елементу загального режиму для ув'язнених. Необхідність закріплення цієї пропозиції пояснюється і тим, що право на щорічну оплачувану відпустку є загальним конституційним правом людини і громадянина, застосування якого справлятиме додатковий позитивний ефект на засудженого сприяючи вдоволенню його такої важливої соціальної потреби як отримання часу для фізично-емоційного відпочинку під час відбування покарання. Щодо розміру такої відпустки, треба зазначити, що ця щорічна відпустка по суті є трудовою, тобто надається лише працюючим засудженим й особам, що незабезпечені працею з незалежних від них причин, на строк, встановлений в законі, приміром у РФ 18 днів для неповнолітніх у виховних колоніях і 12 днів для засуджених в інших виправних колоніях. А оплата відпустки буде залежати від нарахованої заробітної плати засудженого за відпрацьований ним строк роботи у колонії, необхідний для отримання щорічної відпустки.

З метою вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства у сфері застосування заходів заохочення доцільним вбачається запропонувати включити до числа заходів заохочення, приміром, відправлення листа близьким родичам про зразкову поведінку засудженого; надання права на запис відеоліста; публікацію заохочувальної статті в газеті, сюжету на кабельному телебаченні; надання матеріальних пільг засудженим, які успішно навчаються у загальноосвітніх навчальних закладах колоній, середніх загальноосвітніх школах вихов-

них колоній та на курсах професійного навчання робітників на виробництві колоній; надання права виходу за межі колонії засудженим до позбавлення волі у вихідні дні з урахуванням їх індивідуальних якостей та режиму відбування покарання; надання безоплатної телефонної розмови; надання права на святкування дня народження з родичами чи друзями або права відзначати інші події (перемоги у спортивному, трудовому змаганні, професійні свята тощо).

Доповнення переліку заохочень такими видами, як відправлення листа близьким родичам про зразкову поведінку засудженого, надання права запису відеоліста, публікація заохочувальної статті у газеті чи показ сюжету по кабельному телебаченню, дозволить розширити коло заохочень за допомогою додаткових заходів морального впливу, основна дія яких ґрунтується на потребі людини в суспільному визнанні. Тому їх застосування дозволить створити певну громадську думку та морально-психологічну атмосферу навколо засудженого щодо його поведінки чи діяльності.

Навчання засуджених впливає на розвиток позитивних рис їх характеру. Тому закріплення таких заохочень, як надання матеріальних пілгь засудженим, які успішно навчаються у загальноосвітніх навчальних закладах колоній, середніх загальноосвітніх школах виховних колоній та на курсах професійного навчання робітників на виробництві колоній, пов'язано з необхідністю стимулювання потягу засуджених до навчання за допомогою матеріальних стимулів. У Правилі 28.4 ЄВП зазначається, що за внутрішнім режимом статус освіти мусить бути не нижче, ніж статус праці, і ув'язнені не повинні піддаватися утискам у фінансовому плані або інакше через участь в освітніх програмах. Також Правило 106.2 ЄВП закріплює рекомендацію, згідно з якою усі засуджені повинні заохочуватися до участі в освітніх програмах і програмах професійного навчання.

Стосовно аргументації надання безоплатної телефонної розмови засудженим, слід вказати, що це створить умови для підтримання соціальних зв'язків засуджених. Так, Правило 24.1 ЄВП рекомендує ув'язненим дозволяти максимально часто спілкуватися поштою, по

телефону або в інші способи спілкуватися зі своїми родинами, іншими особами та представниками зовнішніх організацій.

Запропоноване заохочення щодо надання права святкування дня народження з родичами чи друзями або права справляти інші події сприятиме до підтримання засудженими адекватних контактів із зовнішнім світом, зміцнення сімейних стосунків, та створення здорової моральної та психологічної атмосфери під час відбування покарання.

Пропозиція про надання права виходу за межі колонії засудженим до позбавлення волі у вихідні дні з урахуванням їх індивідуальних якостей та режиму відбування покарання виправдовується, поперше, необхідністю надання засудженим, що є безпечними для суспільства, можливості повернення до дому у вихідні дні для підтримання їх сімейних стосунків та інших соціальних зв'язків. По-друге, це заохочення має глибокий стримуючий ефект, оскільки пов'язується із тимчасовою ізоляцією та наданням права вільного пересування.

Заслугує на увагу ідея С. М. Смирнова [166, с. 20, 21] відносно передбачення у вигляді заохочення дострокового переведення на поліпшені умови тримання; дострокового звільнення від таких термінових заходів стягнень, як поміщення засудженого у дисциплінарний ізолятор, приміщення камерного типу після відбуття понад половину встановлених у законі строків цих стягнень, за умови, якщо засуджені змінили свою поведінку у кращий бік, сумлінно ставляться до праці та позитивно ставляться до виховних заходів.

З приводу обґрунтованості такого заохочення, як дострокове звільнення від термінових заходів стягнень після відбуття більш половини встановлених у законі строків цих стягнень, треба зазначити, що, дійсно, при вивченні практики використання термінових стягнень було виявлено, що після спливу певного часу знаходження у дисциплінарному ізоляторі, приміщенні камерного типу, здебільшого у засуджених відмічається усвідомлення своїх неправомірних вчинків та зміна їх поведінки на краще. Застосування у цьому випадку дострокового звільнення від таких термінових стягнень мало б для засудже-

ного більший стримууючий та виховний вплив. Тоді як продовження часу цих стягнень іноді не має загального стимулюючого ефекту, та у підсумку негативно впливає на свідомість засуджених, сприяючи їх озлобленості.

Розумним, на нашу думку, є використання для стимулювання правослухняної поведінки засуджених таких технічних засобів масової комунікації, як: кабельне телебачення з тижневою програмою новин із життя колонії, спецрепортажами, лекціями та іншою інформацією; радіогазета, в якій щотижня висвітлюються події у колонії та державі, даються відповіді на запитання, що надійшли від засуджених. Також важливим є створення необхідних організаційних, психологічних та моральних передумов, що стимулюють правослухняну поведінку та створюють певний позитивно-стимулюючий вплив на засуджених, до яких, на нашу думку, можна віднести такі, як: правильно організоване дозвілля засуджених, що сприяє доброму відпочинку, відновленню фізичних та психічних сил; створення умов для можливості всебічного розвитку особистості засуджених, а саме їх розумових здібностей, емоційної сфери та фізичної підготовки, виявлення творчих сторін їх особистості (наприклад, видання засудженими літературно-художніх журналів), здійснення художнього та естетичного виховання, трудового та правового виховання засуджених. Отже, можна підсумувати, що у низці кримінально-виконавчих норм заохочувальний елемент не виражається безпосередньо, а тільки припускається.

За встановлення суб'єктивного права засуджених на заохочення висловлювалися як практичні працівники, так і теоретики, що досліджували проблеми кримінального та кримінально-виконавчого права [11, с. 56, 58; 12, с. 137; 146, с. 16; 173, с. 137]. Значний внесок в обґрунтування суб'єктивного права засудженого на заохочення зробив А. Ф. Сизий. Він стверджує, що призначення заохочувальних норм полягає у стимулюванні в засуджених досягнення соціально корисного результату [159, с. 32–42]. Тому логічною є пропозиція про

надання засудженим права на заохочення у межах їх правового статусу.

Наприкінці зазначимо, що важливою проблемою науки кримінально-виконавчого права є відсутність збалансованої та гнучкої системи стимулюючих заходів до засуджених, у застосуванні яких зустрічаються суперечності та нестабільність. Тому з метою оптимізації інституту правового стимулювання доцільно було б, на нашу думку, визначитися з питанням розуміння системи складових елементів стимулювання у галузі кримінально-виконавчого права, їх впорядкувати та узгодити, запропонувати нові ефективні додаткові стимули до засуджених, здійснити вдосконалення системи правових гарантій механізму їх надання та реалізації, що допоможе створити більш ефективну систему заохочувальних норм та прискорить досягнення мети кримінального покарання.

У підсумку слід вказати, що розглянута класифікація стимулюючих заходів галузі кримінально-виконавчого права не претендує на абсолютну повноту і беззаперечність. Досліджені питання видів стимулу потребують подальшого поглибленого наукового вивчення, що буде сприяти більш успішному розвитку юридичної науки, а також вдосконаленню кримінально-виконавчого законодавства.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено комплексну розробку проблеми забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених й запропоновано низку висновків і рекомендацій, спрямованих на вирішення наукового завдання по висвітленню теоретичного знання про природу і зміст зазначеного галузевого принципу. На підставі цього сформульовано нижченаведені висновки і пропозиції.

1. Принципи кримінально-виконавчого законодавства можна визначити як вихідні засади та положення процесу виконання-відбування покарання, що мають ідеологічно-правовий, нормативно-регулюючий та стратегічний характер, наділені певним правовим інструментарієм у процесі здійснення кримінально-виконавчої діяльності, характеризуються властивостями об'єктивності, системності та обумовлені цілями виконання покарання.

2. Ефективність процесу виконання-відбування кримінальних покарань передбачає наявність науково аргументованої правової концепції принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених як вельми актуального в умовах міжнародних тенденцій на гуманізацію процесу виконання покарань, підтримання і стимулювання правослухняної поведінки засуджених.

3. Властивістю галузевого принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених є те, що він наочно демонструє тісну діалектичну єдність цільових та інструментальних засад у правовій формі, тобто пов'язує

загальні орієнтири галузі кримінально-виконавчого права з конкретним правовим інструментарієм, конкретизує їх, забезпечуючи в такий спосіб їх поетапну практичну реалізацію. Цей галузевий принцип, по суті, визначає процес забезпечення правослухняної поведінки засуджених під час виконання покарання, що може характеризуватися тривалістю, динамічністю, мати певну організацію й черговість у застосуванні різних заходів впливу, тобто передбачає сам процес з наявністю лише напряму зусиль, хоча й без досягнення (в деяких випадках) якогось певного результату (правослухняної поведінки).

4. Зміст принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених полягає у суворому та неухильному дотриманні встановлених законом загальних вимог до всіх засуджених і в той самий час диференційований вплив за допомогою різних правових засобів та методів до конкретних осіб.

5. У функціональному аспекті галузевий принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених характеризується специфічністю своєї ролі у процесі виконання покарань, що виявляється в установленні керівних зразків організаційно-процедурної основи кримінально-виконавчої діяльності.

6. Європейські в'язничні правила та Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями, розроблені ООН, сприяють розвитку головної ідеї зазначеного принципу й виступають стандартами подальшого вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства України, оскільки вміщують у собі та рекомендують до застосування багато різних видів заходів примусу і стимулювання засуджених.

7. До специфічних рис принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених можна віднести такі: 1) основна функція останнього полягає в обслуговуванні процесу фактичної реалізації кари шляхом корегування поведінки засуджених; 2) мета закріплення принципу – законність та обгрунтованість застосування правових заходів забез-

печення режиму виконання-відбування покарання; 3) використання специфічних регулятивних форм впливу на поведінку суб'єктів права; 4) реалізація принципу згідно з приписами норм кримінального та кримінально-виконавчого законодавства; 5) конкретизація уваги на діяльності адміністрації органів та установ виконання покарань, з тим щоб вона суворо відповідала вимогам цього принципу; стосовно ж конкретного засудженого цей принцип має індивідуальний характер; 6) тісний взаємозв'язок і взаємозалежність з іншими принципами кримінально-виконавчого законодавства; 7) даний принцип діє на певних стадіях кримінальної відповідальності, стосується певного кола суб'єктів; 8) важливі його складові елементи – це категорії «раціональність» і «правослухняна поведінка»; 9) за способом формування розглядуваний принцип було виведено зі змісту права; 10) його реалізація залежить від суб'єктивної думки персоналу органу чи установи виконання покарання; 11) має велике практичне значення щодо перспектив боротьби з дисциплінарними вчинками засуджених.

8. З метою роз'яснення змісту принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених пропонуємо доповнити ст. 124 КВК України новою ч. 3, у якій закріпити його дефініцію.

«Стаття 124. Основні напрями, форми і методи соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі

3. Соціально-виховна робота здійснюється з дотриманням принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених.

Принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених – це закріплена в нормах кримінально-виконавчого законодавства фундаментальна ідея, яка, пронизуючи процес виконання-відбування покарання, оптимально об'єднує два різновиди правових заходів впливу на засуджених: каральні і стимулюючі, що реалізуються відповідно до цілей кримінального покарання».

9. У конструкції розглядуваного принципу мають місце дві полярні сторони – примус і стимулювання, що виступають двоєдиним методом, основним засобом процесу виконання-відбування покарання, де поставлені перед ним цілі досягаються не окремо, не порізно, не у випадковому, довільному зв'язуванні, а в органічному, внутрішньоузгодженому, збалансованому й розумному поєднанні, де в межах зазначеного принципу вони стають дійовими та ефективними. Це ще раз доводить необхідність бачення вказаного принципу в єдності його примусового і стимулюючого аспектів.

10. Точка зору про виділення комплексних інститутів примусу і стимулювання у зазначеній галузі, що обґрунтовується в монографії, вміщується в концепцію, згідно з якою сьогодні на зміну диференціації приходить інтеграція різних галузей права. Процес теоретичного обґрунтування формування вказаних інститутів тільки розпочинається. Практична цінність правової інституалізації примусових і стимулюючих правовідносин полягає в тому, що за допомогою єдиної юридичної конструкції за предметними й методологічними критеріями врегульовуються окремі, відносно самостійні групи суспільних відносин. Інституалізація названих правовідносин у галузі кримінально-виконавчого права потребує встановлення на рівні кримінально-виконавчого законодавства загальних дефініцій понять «примус», «стимулювання», «примусовий захід впливу», «стимул», «заохочувальні норми» тощо й виокремлення систематизованих знань про примусові і стимулюючі заходи у вигляді окремого нормативного акта.

11. Примус у кримінально-виконавчому праві – це правовий вплив на учасників кримінально-виконавчих правовідносин, що виявляється в їх правових обмеженнях організаційного, особистого чи майнового характеру, який застосовується у суворо встановленому законом порядку органами виконання покарань з метою забезпечення з боку учасників кримінально-виконавчих правовідносин належної реалізації вміщених у кримінально-виконавчих нормах приписів.

12. Примусові заходи впливу в галузі кримінально-виконавчого права – це передбачені кримінально-виконавчим законодавством засоби примусового характеру, що застосовуються у суворо встановленому законом порядку органами виконання покарань щодо засудженого та інших учасників кримінально-виконавчих правовідносин, для усунення дійсних і можливих перешкод, що виникають при здійсненні кримінально-виконавчої діяльності.

13. Пропонуємо доповнити ч. 4 ст. 123 КВК України новими абзацами, де закріпити тлумачення категорій «стимулювання правослухняної поведінки засуджених» і «стимули», що мають першочергове значення при здійсненні соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі.

«Стаття 123. Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі

4. Стимулювання правослухняної поведінки засуджених – це спеціальна діяльність органів та установ виконання покарань, громадських організацій, заснована на поєднанні системи загальної і професійної освіти, організації праці й соціально-виховної роботи із засудженими, врахуванні мікросередовища установ виконання покарань, матеріально-побутових умов тримання засуджених та їх медичного обслуговування, що полягає в корекції особистості засуджених, які мають деформації моральної і правової свідомості, і спонукає до закріплення їх позитивних якостей.

Стимули (стимулюючі заходи впливу) в галузі кримінально-виконавчого права – це передбачені кримінально-виконавчим законодавством різні засоби заохочувального характеру, що застосовуються в суворо встановленому законом порядку органами й установами виконання покарань до засуджених для схвалення їх бажання виправитись.

Стимулювання правослухняної поведінки засуджених здійснюється за допомогою програм диференційованого виховного впливу з урахуванням їхньої поведінки, психічного стану і ступеня соціальної занедбаності».

14. Існування класифікацій заходів примусу і стимулювання в науці кримінально-виконавчого права – необхідна умова ефективних, цілеспрямованих наукових досліджень, що сприяє ліквідації суперечностей. Доцільно законодавчо закріпити чітку систему примусових заходів впливу й розробити розгалужену систему стимулів, що будуть пов'язувати розрізнені правові заходи впливу в єдиний послідовний процес виконання-відбування покарання.

15. Класифікація заходів примусу в галузі кримінально-виконавчого права може бути проведена за різними критеріями, як-от: а) сфера прояву; б) характер негативних правообмежень для суб'єктів впливу; в) безпосередній суб'єкт примусового впливу; г) орган (суб'єкт), що застосовує заходи примусу до засуджених; д) цілі примусових заходів; е) форма правового примусу; ж) правові наслідки застосування заходів примусу.

16. Класифікація стимулюючих заходів у галузі кримінально-виконавчого права може бути наведена за такими критеріями, як 1) розуміння стимулювання в широкому й вузькому значенні; 2) їх поділ на стимули-об'єкти і стимули-засоби; 3) ступінь універсальності стимулюючих заходів для засуджених; 4) безпосередній суб'єкт стимулюючого впливу; 5) ступінь соціально-педагогічної занедбаності засуджених; 6) суб'єкт застосування; 7) можливість зміни умов тримання засуджених; 8) форма стимулів; 9) засоби стимулюючого впливу; 10) специфічний (незвичайний) характер застосування стимулюючих заходів та ін.

17. Для підвищення ефективності дисциплінарної практики і сприяння гуманізації суворих видів стягнень рекомендується доповнити існуючий перелік заходів стягнення, що застосовуються до засуджених, за рахунок таких заходів, як (а) попередження про поміщення в дисциплінарний ізолятор і (б) накладення дисциплінарних стягнень умовно (наприклад, умовне поміщення в дисциплінарний ізолятор з випробним строком не менше 2-х місяців і не більше 4-х, що надасть можливості засудженому серйозно замислитися над своєю поведінкою і спробувати змінити її на кращу). Якщо засуджений

упродовж випробного строку не вчинив порушення встановленого порядку відбування покарання, вважається, що він не мав накладеного стягнення.

18. До засудженого, який досягає певного ступеня виправлення, можуть застосовуватися різні заходи впливу, що стимулюють його подальшу правослухняну поведінку. На цій підставі пропонуємо виділити 5 ступенів виправлення засуджених і виокремити найбільш значущі характерні критерії, що їх всебічно визначають: перший – ступінь початкової позитивної активності; другий – ступінь низької позитивної активності; третій – ступінь середньої позитивної активності; четвертий – ступінь вищої позитивної активності; п'ятий – ступінь найвищої позитивної активності засудженого. Ці ступені повинні отримати подальше нормативне закріплення, що надасть можливості поступової зміни правового статусу засуджених залежно від результатів періодичної оцінки ступеня їх виправлення.

19. З метою забезпечення реалізації принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених пропонуємо доповнити ч. 1 ст. 130 КВК України переліком нових заохочень, а в саму статтю за умови закріплення на законодавчому рівні права засуджених на щорічну оплачувану відпустку внести нову ч. 3, в якій закріпити можливість надання засудженим як заохочувальний захід права на щорічну оплачувану відпустку з виїздом за межі виправної установи.

«Стаття 130. Заходи заохочення, що застосовуються до осіб, позбавлених волі

1. За сумлінну поведінку і ставлення до праці, навчання, активну участь у роботі самодіяльних організацій до засуджених можуть застосовуватися такі заходи заохочення:

- подяка;
- нагородження похвальною грамотою;
- відправлення листа близьким родичам про зразкову поведінку засудженого;
- надання права на запис відеоліста;

публікація заохочувальної статті в газеті чи показ сюжету на кабельному телебаченні;

нагородження подарунком;

грошова премія;

надання матеріальних пільг засудженим, які успішно навчаються у загальноосвітніх навчальних закладах колоній, у середніх загальноосвітніх школах виховних колоній та на курсах професійного навчання робітників на виробництві колоній;

дозвіл додатково витратити гроші для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби в сумі до п'ятнадцяти відсотків мінімального розміру заробітної плати;

надання безоплатної телефонної розмови;

надання додаткового короткострокового або тривалого побачення;

надання права на святкування дня народження з родичами чи друзями або права відзначати інші події;

дострокове зняття раніше накладеного стягнення;

дострокове звільнення від термінових заходів стягнень після відбуття більш половини встановлених у законі строків цих стягнень;

збільшення тривалості прогулянки засудженим, які тримаються в дільницях посиленого контролю колоній і приміщеннях камерного типу виправних колоній максимального рівня безпеки, до двох годин;

надання права виходу за межі колонії засудженим до позбавлення волі у вихідні дні з урахуванням їх індивідуальних якостей і режиму відбування покарання;

дострокове переведення на поліпшені умови тримання.

2. Засуджені, які стали на шлях виправлення або сумлінною поведінкою і ставленням до праці та навчання довели своє виправлення, можуть бути у встановленому законом порядку представлені до заміни невідбутої частини покарання більш м'яким або до умовно-дострокового звільнення від відбування покарання.

3. Засудженим, які стали на шлях виправлення, у встановленому законом порядку може бути надано право на щорічну оплачувану відпустку з виїздом за межі виправної установи».

**Пропозиції щодо виділення
ступенів виправлення засуджених до позбавлення волі**

Ступені виправлення засуджених *, виокремлені автором	Система узагальнюючих критеріїв, що враховуються при визначенні ступеня виправлення засуджених при їх атестації	Заходи позитивного впливу, що можуть бути застосовані до засуджених за результатами атестації
Перший ступінь виправлення – « ступінь початкової позитивної активності засудженого », що характеризує засудженого, який «має потяг до виправлення»	Правомірна поведінка впродовж 3 останніх місяців: додержання режиму та відсутність злісних порушень режиму; сумлінне ставлення до праці чи навчання; участь засуджених у виховних заходах, які проводяться в колоніях; ставлення засуджених до участі у самодіяльних організаціях	Заслугує заохочення. Достатньою підставою для застосування заходів заохочення вважаємо наявність хоча б 2-х таких критеріїв: правомірна поведінка та сумлінне ставлення до праці. При правомірній поведінці засудженого його можливо заохочувати і за іншими критеріями (участь у виховних заходах, участь у самодіяльних організаціях тощо)
Другий ступінь виправлення – « ступінь низької позитивної активності засудженого », коли засуджений «стає на шлях виправлення»	Правомірна поведінка впродовж останніх 6 місяців: додержання режиму та відсутність злісних порушень режиму; сумлінне ставлення до праці; сумлінне ставлення до загальноосвітнього і професійно-технічного навчання; активна участь засуджених у виховних заходах, які проводяться в колоніях; активна участь засуджених у самодіяльних організаціях	Заслугує заохочення. Достатньою підставою для застосування заходів заохочення вважаємо наявність хоча б 2-х таких критеріїв: правомірна поведінка та сумлінне ставлення до праці. При правомірній поведінці засудженого його можливо заохочувати і за іншими критеріями (участь у виховних заходах, участь у самодіяльних організаціях тощо)

<p>Третій ступінь активного виправлення – «ступінь середньої позитивної активності засудженого», що характеризує засудженого, який «став на шлях виправлення»</p>	<p>Правомірна поведінка впродовж року: додержання режиму та відсутність злісних порушень режиму; сумлінне ставлення до праці; сумлінне ставлення до загальноосвітнього і професійно-технічного навчання; активна участь засуджених у виховних заходах, які проводяться в колоніях; активна участь засуджених у самодіяльних організаціях</p>	<p>Заслуговує заохочення; переведення на поліпшені умов тримання. Засуджені при сумлінній праці і сумлінному ставленні до праці (а у виховних колоніях – до навчання) після відбуття встановленого у законі строку покарання мають право на поліпшення умов тримання в межах однієї колонії, наприклад, засуджені, які стають на шлях виправлення (ст. 101 КВК України); засуджені можуть проживати в межах населеного пункту де розташована колонія, із своїми сім'ями (ст. 99 КВК України); мають право на поліпшення умов тримання (статті 138, 139, 140, 143 КВК України); зміна умов відбування покарання у бік полегшення (ст. 100 КВК України)</p>
<p>Четвертий ступінь виправлення – «ступінь вищої позитивної активності засудженого», відповідно до якого засуджений «твердо став на шлях виправлення»</p>	<p>Якщо встановлені матеріальні (оцінка поведінки засудженого) і формальні (встановлений у законі строк) підстави можливості заміни невідбутої частини покарання більш м'яким: сумлінна поведінка і ставлення до праці чи навчання; активна участь засуджених у виховних заходах, які проводяться в колоніях; активна участь засуджених у самодіяльних організаціях</p>	<p>Заслуговує заохочення; заслуговує заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, наприклад, засуджені, які стали на шлях виправлення (ст. 130 КВК України)</p>

<p>П'ятий ступінь виправлення – «ступінь найвищої позитивної активності засудженого», коли засуджений «довів своє виправлення»</p>	<p>Якщо встановлені матеріальні і формальні підстави можливості умовно-дострокового звільнення засуджених, а саме сумлінна поведінка і ставлення до праці чи навчання; активна участь у виховних заходах, які проводяться в колоніях; активна участь засуджених у самодіяльних організаціях; часткове чи повне відшкодування заподіяної шкоди; усвідомлення своєї вини</p>	<p>Заслужує умовно-дострокового звільнення засуджених, наприклад, засуджені, що довели своє виправлення (ст. 130 КВК України)</p>
---	--	---

* Під ступенем виправлення засудженого розуміємо певний позитивний результат за результатами атестації засудженого, що характеризує проміжний рівень позитивної активності засудженого на шляху виправлення у процесі відбування покарання. Ступінь виправлення визначається адміністрацією на підставі вивчення особи засудженого і оцінки його поведінки в період відбування покарання.

АНКЕТА

вивчення думки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України щодо забезпечення (реалізації) принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки

Запрошуємо Вас взяти участь у дослідженні та відповісти на питання анкети. Ваша думка важлива для нашого дослідження.
Анкетування анонімне.

Заповнюючи анкету, необхідно позначити правильний, на Вашу думку, варіант відповідною позначкою (обвести, підкреслити, поставити знак +, v). По деяких питаннях можливі декілька варіантів відповіді.

1. Ваш вік _____ років
2. Ваш стаж роботи _____ років
3. У якій службі Ви працюєте (необхідно позначити):
 - 1) соціально-виховної роботи з засудженими
 - 2) психологічної роботи
 - 3) оперативній
 - 4) режимній
 - 5) виробничій
 - 6) комунально-інтендантського забезпечення
 - 7) роботи з особовим складом
 - 8) кримінально-виконавча інспекція
 - 9) інше _____

4. Чи вважаєте Ви, що формулювання п. 2 ст. 9 КВК України «Невиконання засудженим своїх обов'язків і законних вимог адміністрації органів і установ виконання покарань тягне за собою встановлену законом відповідальність» є не зовсім конкретизованим щодо суті та обсягу законних вимог адміністрації органів і установ виконання покарань (необхідно позначити):

1) так

2) ні

3) інше _____

5. Яким методам роботи Ви віддасте перевагу (необхідно позначити):

1) контролю

2) примусу

3) заохоченню

4) демократизму

6. Як Ви вважаєте, чи може бути змінено мотивацію засудженого в процесі соціально-виховної, психологічної роботи із засудженими і таке інше (необхідно позначити):

1) так

2) ні

3) інше _____

7. Які з перелічених нижче злочинів під час відбування кримінального покарання у вигляді позбавлення волі зустрічаються частіше (ранжуйте від 1 до 7, при цьому числу «один» відповідає злочин, що скоюють найбільш часто):

1) злісне невиконання вимог адміністрації виконавчої установи (ст. 391 КК України)

2) дії, що дезорганізують роботу виправних установ (ст. 392 УК України)

3) вбивство чи замах на нього (ст. 115, ст. 116, ст. 118, ст. 119 УК України)

4) втеча з місць позбавлення волі чи з-під варти (ст. 393 УК України)

5) умисне тяжке тілесне пошкодження (ст. 121 УК України)

6) порушення правил адміністративного нагляду (ст. 395 УК України)

7) інше _____

8. Назвіть, на Вашу думку, найбільш ефективні заходи заохочення (ранжуйте від 1 до 14, при цьому числу «один» відповідає найбільш ефективне заохочення):

- 1) подяка
- 2) нагородження похвальною грамотою
- 3) грошова премія
- 4) нагородження подарунком
- 5) дозвіл на одержання додатково посилки або передачі
- 6) надання додаткового короткострокового або тривалого побачення
- 7) дозвіл на додаткову телефонну розмову
- 8) дострокове зняття раніше накладеного стягнення
- 9) дозвіл додатково витратити гроші для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби в сумі до п'ятнадцяти відсотків мінімального розміру заробітної плати
- 10) збільшення тривалості прогулянки засудженим, які тримаються в дільницях посиленого контролю колоній і приміщеннях камерного типу виправних колоній максимального рівня безпеки, до двох годин
- 11) представлення до заміни невідбутої частини покарання більшою м'яким
- 12) представлення до умовно-дострокового звільнення від відбування покарання
- 13) поліпшення умов тримання
- 14) дозвіл додатково витратити на місяць гроші в сумі п'ятдесяти відсотків мінімального розміру заробітної плати

9. Чи заохочуєте Ви зацікавленість засуджених до правослухняної поведінки:

- 1) так
- 2) ні
- 3) інше _____

10. Як ви вважаєте, чи можуть засуджені на свій розсуд (необхідно позначити, якщо відповідь «так»):

- 1) організувати свій вільний час
- 2) підтримувати фізичну форму та мати можливість для зайняття фізичними вправами, проведенням дозвілля, включаючи спорт, ігри, культурні заходи, хобі та інші форми дозвілля

3) оскаржити накладене стягнення у вищестоящий орган □;
4) висловлювати прохання та скарги □;
5) спілкуватися за допомогою пошти, по телефону чи іншим засобом зі своїми сім'ями, іншими особами і представниками зовнішніх організацій, тобто підтримувати адекватні контакти із зовнішнім світом □;

6) спілкуватися із засобами масової інформації, якщо не існує переконливих причин для заборони цього в цілях забезпечення безпеки, чи в суспільних інтересах, чи для захисту жертв злочинів, інших ув'язнених чи персоналу □;

7) брати участь в освітніх програмах і програмах професійного навчання □;

8) користуватися бібліотекою □;

9) брати участь у складанні своїх індивідуальних планів відбукання покарання (які повинні охоплювати роботу, освіту, інші види діяльності, підготовку до звільнення) □.

11. Що може бути фактором, що стимулює правослухняну поведінку засуджених (необхідно позначити):

1) покращення комунально-побутових умов □;

2) розширення можливості спілкування з сім'ями □;

3) розширення можливості працевлаштування засуджених на високооплачуваних роботах □;

4) реалізація права засуджених висловлювати у друку свою думку з тих чи інших питань □;

5) періодичні огляди на радіо листів засуджених □;

6) можливість організації телефону довіри для засуджених □;

7) _____

8) _____

9) _____

12. Як Ви вважаєте, чи обізнані засуджені про порядок, строки, умови надання заохочень (необхідно позначити):

1) так □;

2) ні □.

13. Як, на Вашу думку, чи зрозумілі для засуджених способи досягнення заохочень:

- 1) так ;
- 2) ні .

14. Чи гарантовано застосування заохочення за правомірну поведінку засуджених (необхідно позначити):

- 1) так ;
- 2) ні .

15. Чи згодні Ви з тим, що стимулюючий вплив на засуджених може здійснювати загальноосвітнє та професійне їх навчання (необхідно позначити):

- 1) так ;
- 2) ні ;
- 3) інше _____

16. Назвіть, на Вашу думку, найбільш ефективні заходи стягнення (ранжуйте від 1 до 14, при цьому числу «один» відповідає найбільш ефективне стягнення):

- 1) попередження ;
- 2) догана ;
- 3) сувора догана ;
- 4) призначення за позачергове чергування з прибирання приміщень і території колонії ;
- 5) дисциплінарний штраф у сумі до двох мінімальних розмірів заробітної плати ;
- 6) скасування поліпшених умов тримання, передбачених статтями 138–140 і 143 КВК України ;
- 7) поміщення засуджених чоловіків, які тримаються у виправних колоніях, у дисциплінарний ізолятор з виведенням або без виведення на роботу чи навчання на строк до п'ятнадцяти діб, а засуджених жінок – до десяти діб ;
- 8) поміщення засуджених, які тримаються в приміщеннях камерного типу виправних колоній максимального рівня безпеки, в карцер без виведення на роботу на строк до п'ятнадцяти діб ;

9) переведення засуджених, які тримаються у виправних колоніях, до приміщення камерного типу (одиначної камери) на строк до трьох місяців □.

17. Які з наведених нижче злісних правопорушень, на Вашу думку, зустрічаються частіше під час відбування кримінального покарання (необхідно позначити):

- 1) невиконання законних вимог адміністрації □;
- 2) необґрунтована відмова від праці □;
- 3) припинення роботи з метою вирішення трудових та інших конфліктів □;
- 4) вживання спиртних напоїв, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи інших одурманюючих засобів □;
- 5) виготовлення, зберігання, купування, розповсюдження забронених предметів □;
- 6) участь у настільних та інших іграх з метою здобуття матеріальної чи іншої вигоди □;
- 7) дрібне хуліганство □;
- 8) систематичне ухилення від лікування захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб □;
- 9) вчинення протягом року більше трьох інших порушень режиму відбування покарання, на які були накладені стягнення, що достроково не зняті або не погашені □;
- 10) дії, що дезорганізують роботу виправних установ □;
- 11) інші злісні порушення _____

18. Які методи мотивації, на вашу думку, є більш дієвими і можуть стимулювати правослухняну поведінку засуджених (необхідно позначити):

- а. негативної мотивації:
- 1) попередження □;
 - 2) догана □;
 - 3) зменшення заробітної плати □;
 - 4) скасування покращених умов тримання, передбачених статтями 138–140 і 143 КВК України □;

5) інше _____

6) інше _____

б. позитивної мотивації:

1) надання грошової премії ;

2) об'явлення похвали ;

3) встановлення гнучкого графіку роботи ;

4) дозвіл додаткової освіти ;

5) право відвідування культурних заходів за межами установи ;

6) інше _____

7) інше _____

19. Чи вважаєте Ви доцільним обов'язкове залучення засуджених до праці (необхідно позначити):

1) так ;

2) ні ;

3) інше _____

20. Чи вважаєте Ви, що деякі правила та заборони для засуджених є надмірними (необхідно позначити):

1) так ;

2) ні ;

3) інше _____

21. Укажіть, які саме правила та заборони для засуджених Ви вважаєте надмірними:

1) _____

2) _____

3) _____

22. Чи стикалися Ви з випадками протесту з боку засуджених з якогось питання:

1) так ;

2) ні ;

3) інше _____

23. Який інтерес найбільш часто превалює під час протесту серед засуджених (необхідно позначити):

1) виживання (існування) ;

- 2) безпека ;
- 3) колективізм ;
- 4) бажання владарювати (володарювати) ;
- 5) перемогти (подолати) ;
- 6) бути незалежним ;
- 7) інше _____

24. Які обмеження, на Ваш погляд, є найбільш тяжкими для засуджених (необхідно позначити):

- 1) жорсткий режим ;
- 2) нагляд ;
- 3) відсутність свободи пересування ;
- 4) скупченість, тіснота ;
- 5) погане харчування ;
- 6) відсутність підтримки з боку сім'ї, родичів ;
- 7) відсутність розуміння та підтримки з боку адміністрації ;
- 8) інше _____

25. Як Ви вважаєте, чи обізнані засуджені про порядок, строки, умови накладення стягнень (необхідно позначити):

- 1) так ;
- 2) ні .

26. Яким чином Ви могли б оцінити діюче законодавство у сфері застосування заходів заохочення та стягнення до засуджених:

- 1) воно є адекватним для цієї сфери
- 2) воно в цілому є адекватним, але потрібна деталізація та конкретизація визначення категорій примусу і стимулювання шляхом прийняття низки підзаконних нормативних правових актів у сфері кримінально-виконавчого права, а також внесення деяких доповнень до законодавства. Такими підзаконними актами можуть стати, наприклад, Рекомендації про порядок застосування заходів заохочення до осіб, позбавлених волі, та Рекомендації про порядок застосування заходів стягнення до осіб, позбавлених волі, тощо;

3) потрібні зміни до КВК України, а також до спеціальних законів, що спрямовані на більш широке застосування стимулювання та раціонального застосування примусових заходів;

4) необхідно кардинально змінити законодавство, оскільки воно багато в чому є застарілим і не враховує реалії сьогодення;

5) Ваш варіант _____

АНКЕТА

**изучения мнения осужденных относительно обеспечения
(реализации) принципа рационального применения
принудительных мер и стимулирования правопослушного
поведения**

Приглашаем Вас принять участие в исследовании и ответить
на вопросы анкеты.

Ваше мнение важно для нашего исследования.

Анкетирование анонимное.

*Заполняя анкету необходимо отметить правильный, по Вашему
мнению, вариант соответствующей отметкой (обвести, подчер-
кнуть, поставить знак +, v). По некоторым вопросам возможно
несколько вариантов ответов.*

1. Ваш возраст _____ лет.
2. _____ статья (тьи), по которой Вы осуждены.
3. Срок лишения свободы (необходимо указать):
 - 1) от 1 года до 3 лет
 - 2) от 3 до 5 лет
 - 3) от 5 до 10 лет
 - 4) от 10 до 15 лет
 - 5) более 15 лет
4. Количество судимостей (необходимо указать):
 - 1) первая
 - 2) вторая
 - 3) третья
 - 4) четвертая
 - 5) пятая и больше
5. Образование (необходимо указать):
 - 1) начальное
 - 2) неполное среднее

- 3) среднее общее
- 4) среднее специальное
- 5) неполное высшее
- 6) высшее
6. Поддерживаете ли Вы (необходимо указать):
 - 1) семейные отношения
 - 2) родственные отношения
7. Имеете ли Вы заболевание туберкулеза (необходимо указать):
 - 1) да
 - 2) нет
8. Ранее Вы (необходимо указать):
 - 1) отбывали общественные работы
 - 2) отбывали исправительные работы
 - 3) отбывали ограничение свободы
 - 4) были условно осуждены
 - 5) условно-досрочно освобождены
 - 6) применялись принудительные меры воспитательного характера
 - 7) находились в воспитательных колониях
9. Были ли совершены Вами какие-нибудь из перечисленных ниже преступлений во время отбывания уголовного наказания в виде лишения свободы:
 - 1) злостное неповиновение требованиям администрации исправительного учреждения (ст. 391 УК Украины)
 - 2) действия, дезорганизующие работу исправительных учреждений (ст. 392 УК Украины)
 - 3) убийство или покушение на него (ст. 115, ст. 116, ст. 118, ст. 119 УК Украины)
 - 4) побег из мест лишения свободы или из-под стражи (ст. 393 УК Украины)
 - 5) умышленное тяжкое телесное повреждение (ст. 121 УК Украины)

6) нарушение правил административного надзора (ст. 395 УК Украины) ;

7) другое _____

10. Если Вами были совершены преступления во время отбывания наказания, то назовите причину (необходимо отметить):

1) защита своей жизни ;

2) защита своих прав ;

3) борьба за выживание ;

4) стремление на свободу ;

5) месть ;

6) другое _____

11. Какие из перечисленных ниже злостных нарушений были совершены Вами во время отбывания уголовного наказания:

1) невыполнение законных требований администрации ;

2) необоснованный отказ от работы ;

3) прекращение работы с целью разрешения трудовых и иных конфликтов ;

4) употребление спиртных напитков, наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов или иных одурманивающих средств ;

5) изготовление, хранение, покупка, распространение запрещенных предметов ;

6) участие в настольных и иных играх с целью получения материальной или иной выгоды ;

7) мелкое хулиганство ;

8) систематическое уклонение от лечения заболевания, которое составляет опасность для здоровья других лиц ;

9) совершение в течение года больше трех иных нарушений режима отбывания наказания, за которые были возложены взыскания, которые досрочно не сняты или не погашены ;

10) действия, дезорганизирующие работу исправительных учреждений ;

11) иные злостные нарушения _____

12. Назовите, пожалуйста, мотивы нарушения режима, если это случилось с Вами (необходимо указать):

1) _____

2) _____

3) _____

4) _____

13. Применялись ли к Вам меры поощрения (необходимо указать):

1) да (сколько в течение последнего года? _____);

2) нет .

14. Назовите, пожалуйста, какие именно меры поощрения применялись к Вам (необходимо указать):

1) благодарность .

2) награждение похвальной грамотой .

3) денежная премия .

4) награждение подарком .

5) разрешение на получение дополнительно посылки или передачи .

6) предоставление дополнительного краткосрочного или длительного свидания .

7) разрешение на дополнительный телефонный разговор .

8) досрочное снятие ранее возложенного взыскания .

9) разрешение дополнительно расходовать деньги для приобретения продуктов питания и предметов первой необходимости в сумме до пятнадцати процентов минимального размера заработной платы .

10) увеличение длительности прогулки осужденным, которые содержатся в участках усиленного контроля колоний и помещениях камерного типа исправительных колоний максимального уровня безопасности, до двух часов .

11) представление к замене неотбытой части наказания более мягким ;

12) представление к условно-досрочному освобождению от отбывания наказания ;

13) улучшение условий содержания ;

14) разрешение дополнительно расходовать в месяц деньги в сумме пятидесяти процентов минимального размера заработной платы .

15. Применялись ли к Вам меры взыскания (необходимо указать):

1) да (сколько в течение последнего года? _____);

2) нет .

16. Назовите, пожалуйста, какие именно меры взыскания к Вам применялись (необходимо указать):

1) предупреждение ;

2) выговор ;

3) строгий выговор ;

4) назначение на внеочередное дежурство по уборке помещений и территории колонии ;

5) дисциплинарный штраф в сумме до двух минимальных размеров заработной платы ;

6) отмена улучшенных условий содержания, предусмотренных статьями 138–140 і 143 УИК Украины ;

7) помещение осужденных мужчин, которые содержатся в исправительных колониях, в дисциплинарный изолятор с выведением или без выведения на работу или обучение на срок до пятнадцати суток, а осужденных женщин – до десяти суток ;

8) помещение осужденных, которые содержатся в помещениях камерного типа исправительных колоний максимального уровня безопасности, в карцер без выведения на работу на срок до пятнадцати суток ;

9) перевод осужденных, которые содержатся в исправительных колониях, в помещения камерного типа (одиночную камеру) на срок до трех месяцев .

17. Как Вы считаете, является ли возложенное(ые) на Вас взыскание(ния):

- 1) справедливым(ми) ;
- 2) не справедливым(ми) .

18. Как, по Вашему мнению, случаются ли случаи не применения поощрения администрацией к осужденным, которые совершили одобряемый законом поступок:

- 1) да (сколько в течение последнего года? _____);
- 2) нет .

19. Какие методы мотивации, по вашему мнению, являются более действенными и могут стимулировать Ваше правопослушное поведение (необходимо указать):

а. негативной мотивации

- 1) предупреждение ;
- 2) выговор ;
- 3) уменьшение заработной платы ;
- 4) отмена улучшенных условий содержания, предусмотренных статьями 138–140 и 143 УИК Украины ;

5) другое _____

6) другое _____

б. позитивной мотивации

- 1) предоставление денежной премии ;
- 2) объявление похвалы ;
- 3) установление гибкого графика работы ;
- 4) разрешение дополнительного образования ;
- 5) право посещения культурных мероприятий за пределами колонии ;

6) другое _____

7) другое _____

20. Считаете ли Вы целесообразным обязательное привлечение осужденных к труду (необходимо указать):

- 1) да ;
- 2) нет ;

3) другое _____

21. Охарактеризуйте Ваш теперешний трудовой статус (необходимо указать):

- 1) обеспечены постоянной работой ;
- 2) работаете иногда, когда есть работа ;
- 3) не работаете, хотя хотели бы ;
- 4) не хотите работать ;
- 5) другое _____

22. Дайте, пожалуйста, оценку отношениям, которые существуют в Вашем коллективе осужденных (необходимо указать):

- 1) полностью устраивают ;
- 2) устраивают только на столько, чтобы существовать ;
- 3) не устраивают ;
- 4) другое _____

23. Считаете ли Вы, что некоторые правила и запреты для осужденных являются непомерными (необходимо отметить):

- 1) да ;
- 2) нет ;
- 3) другое _____

24. Укажите, какие именно правила и запреты для осужденных Вы считаете непомерными:

- 1) _____
- 2) _____

25. Принимали ли Вы когда-либо участие в протесте защиты своих прав (борьбе за свои права) и какой результат это имело (необходимо отметить):

- 1) позитивный ;
- 2) негативный ;
- 3) другое _____

26. Принимали ли Вы когда-либо участие в конфликтных ситуациях и если да, то по поводу чего (необходимо указать):

- 1) стремление к лидерству ;
- 2) притеснения (моральные) ;

- 3) поборы
- 4) вымогательства
- 5) унижения человеческого достоинства
- 6) распределение спальных мест
- 7) взаимоотношения с членами самостоятельных организаций
- 8) посещение культурно-массовых мероприятий
- 9) словесные оскорбления
- 10) пороки в стиле руководства отделения
- 11) порядок приема пищи в столовой
- 12) несоблюдения правил гигиены
- 13) невыполнение долговых обязательств
- 14) завладение предметами личного пользования насильственным путем
- 15) кража продуктов питания
- 16) отношения между земляческими группами
- 17) приобретение продуктов питания
- 18) другое _____

27. Чем сопровождались вышеназванные конфликтные ситуации (необходимо указать):

- 1) угрозами
- 2) драками
- 3) скандалами
- 4) побоями
- 5) телесными повреждениями
- 6) отказом в принятии пищи
- 7) другое _____

28. Как Вы оцениваете условия отбывания наказания (необходимо указать):

- 1) «мягкие»
- 2) лучше, чем дома
- 3) «строгие»
- 4) «тяжелые»

29. Какие ограничения, на Ваш взгляд, являются наиболее тяжелыми для Вас (необходимо указать):

- 1) жесткий режим ;
- 2) надзор ;
- 3) отсутствие свободы передвижения ;
- 4) скученность, теснота ;
- 5) плохое питание ;
- 6) отсутствие поддержки со стороны семьи, родственников ;
- 7) отсутствие понимания и поддержки со стороны администрации ;
- 8) другое _____

30. Имеете ли Вы возможность по своему усмотрению (необходимо указать, если ответ «да»):

- 1) организовать свое свободное время ;
- 2) поддерживать физическую форму и иметь возможность для занятия физическими упражнениями, проведением досуга, включая спорт, игры, культурные мероприятия, хобби и иные формы досуга ;
- 3) обжаловать возложенное взыскание в вышестоящий орган ;
- 4) высказывать просьбы или жалобы ;
- 5) общаться с помощью почты, по телефону или иным способом со своими семьями, иными лицами и представителями внешних организаций, т. е. поддерживать адекватные контакты с внешним миром ;
- 6) общаться со средствами массовой информации, если не существует убедительных причин для запрета этого в целях обеспечения безопасности, или в общественных интересах, или для защиты жертв преступлений, иных заключенных или персонала ;
- 7) принимать участие в образовательных программах и программах профессионального обучения ;
- 8) пользоваться библиотекой ;
- 9) принимать участие в составлении своих индивидуальных планов отбывания наказания (которые должны охватывать работу,

образование, иные виды деятельности, подготовку к освобождению) .

31. Укажите Ваше отношение к общеобразовательному и профессиональному обучению (необходимо отметить):

- 1) позитивное .
- 2) негативное .
- 3) другое _____

32. Что может быть фактором, стимулирующим Ваше право-послушное поведение (необходимо отметить):

- 1) улучшение коммунально-бытовых условий .
- 2) расширение возможности общения с семьями .
- 3) расширение возможности трудоустройства осужденных на высокооплачиваемых работах .
- 4) реализация права осужденных выражать в печати свое мнение по тем или иным вопросам .
- 5) периодические обзоры по радио писем осужденных .
- 6) возможность организации телефона доверия для осужденных .
- 7) _____
- 8) _____

33. Осведомлены ли Вы о порядке, сроках, условиях предоставления поощрений:

- 1) да .
- 2) нет .

34. Осведомлены ли Вы о порядке, сроках, условиях наложения взысканий:

- 1) да .
- 2) нет .

35. Выгодно ли Вам предоставление одного из поощрений:

- 1) да .
- 2) нет .

36. Назовите, предоставление каких именно поощрений Вам выгодно:

- 1) _____

2) _____

3) _____

4) _____

37. Своевременно ли предоставляется Вам поощрение:

1) да ;

2) нет .

38. Понятны ли Вам способы достижения поощрения:

1) да ;

2) нет .

39. Гарантировано ли применение поощрения за Ваше правомерное поведение:

1) да ;

2) нет .

Список використаних джерел

1. Алексеев, С. С. Проблемы теории права : Основные вопросы общей теории социалистического права [Текст] : курс лекций : в 2 т. – Т. 1 / С. С. Алексеев ; науч. ред. Р. К. Русинов ; отв. за вып. В. М. Семенов. – Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972. – 396 с.
2. Андреев, Н. А. Социология исполнения уголовных наказаний [Текст] : учеб. пособие / Н. А. Андреев. – М. : Права человека, 2001. – 144 с.
3. Анисимков, В. М. Уголовно-исполнительное право [Текст] : курс лекций / В. М. Анисимков, С. А. Капункин, М. С. Рыбак ; под ред. В. М. Анисимова. – Саратов : Саратов. гос. акад. права, 2001. – 238 с.
4. Антология мировой правовой мысли [Текст] : в 5 т. – Т. II : Европа: V–XVII вв. / рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин. – М. : Мысль, 1999. – 830 с.
5. Антология мировой правовой мысли [Текст] : в 5 т. – Т. III : Европа. Америка: XVII – XX вв. / рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин. – М. : Мысль, 1999. – 830 с.
6. Антология мировой философии [Текст] : в 4 т. – Т. 2 : Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения / редкол.: В. В. Соколов (ред.-сост. 2 т. и авт. вступ. ст.) и др. ; Ин-т философии Акад. наук СССР. – М. : Мысль, 1970. – 776 с.
7. Бабаян, С. Л. Правовое регулирование применения мер поощрения и взыскания в воспитательном воздействии на осужденных к лишению свободы [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. Л. Бабаян ; Акад. права и упр. ФСИН России. – Рязань, 2003. – 28 с.
8. Бабаян, С. Л. Правовое регулирование применения мер поощрения и взыскания в воспитательном воздействии на осужденных к лишению свободы [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. Л. Бабаян ; Акад. права и упр. ФСИН России. – Рязань, 2003. – 264 с.
9. Базылев, Б. Т. Государственное принуждение и правовые формы его осуществления в советском обществе [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 710 / Б. Т. Базылев ; Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – Киев, 1968. – 17 с.

10. Базылев, Б. Т. Юридическая ответственность: теоретические вопросы [Текст] / Б. Т. Базылев ; отв. ред. Н. В. Витрук. – Красноярск : Изд-во Краснояр. гос. ун-та, 1985. – 120 с.
11. Баранов, В. М. Истинность норм советского права. Проблемы теории и практики [Текст] / В. М. Баранов ; под ред. М. И. Байтина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 398 с.
12. Баранов, В. М. Поощрительные нормы советского социалистического права [Текст] / В. М. Баранов ; под ред. М. И. Байтина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1978. – 145 с.
13. Барсукова, С. Г. Условно-досрочное освобождение от отбывания наказания по российскому законодательству [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. Г. Барсукова ; Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина. – Самара, 2000. – 23 с.
14. Бахрах, Д. Н. Административная ответственность граждан в СССР [Текст] : учеб. пособие / Д. Н. Бахрах ; под ред. А. А. Гупало. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1989. – 202 с.
15. Бахрах, Д. Н. Дисциплинарно-правовое принуждение в Российской Федерации [Текст] / Д. Н. Бахрах // Государство и право. – 2006. – № 6. – С. 43–50.
16. Беккариа, Ч. О преступлениях и наказаниях = Dei Delitti e Delle Pene [Текст] / Ч. Беккариа ; пер. Ю. М. Юмашева. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Стелс, 1995. – 303 с.
17. Богатирьев, І. Г. Кримінально-виконавче право України. Кримінально-виконавча політика у сфері виконання покарань [Електронний ресурс] / І. Г. Богатирьев. – Режим доступу : http://pidruchniki.com.ua/10561127/pravo/kriminalno-vikonavcha_politika_sferi_vikonannya_pokaran. – Заголовок з екрана.
18. Бойко, А. Теория принципов уголовного права [Текст] / А. Бойко // Уголовное право. – 2006. – № 4. – С. 121–124.
19. Бриллиантов, А. В. Исправление осужденного и задачи органов, исполняющих наказание [Текст] / А. В. Бриллиантов // Проблемы дифференциации исполнения наказаний : сб. науч. тр. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1991. – С. 3–13.

20. Бриллиантов, А. В. Проблемы классификации осужденных к лишению свободы в целях дифференциации условий отбывания наказания [Текст] : монография / А. В. Бриллиантов. – М. : ВНИИ МВД России, 1995. – 144 с.
21. Брызгалов, В. Н. Режим в местах лишения свободы [Текст] / В. Н. Брызгалов, Н. Е. Макагон. – Киев : РИО МВД УССР, 1976. – 116 с.
22. Букалов, О. П. Застосування ст. 391 КК України [Електронний ресурс] / О. П. Букалов // Тюремний портал. Громадська правозахисна організація «Донецький Меморіал». – Режим доступу : <http://ukrprison.org.ua/index.php?id=1272271109>. – Заголовок з екрана.
23. Васильев, А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права [Текст] / А. М. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – 264 с.
24. Ветрова, Г. Н. Уголовно-процессуальная ответственность [Текст] / Г. Н. Ветрова ; отв. ред. А. М. Ларин. – М. : Наука, 1987. – 112 с.
25. Витченко, А. М. Метод правового регулирования социалистических общественных отношений [Текст] / А. М. Витченко ; под ред. М. И. Байтина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – 160 с.
26. Галкин, В. М. Система поощрений в советском уголовном праве [Текст] / В. М. Галкин // Сов. государство и право. – 1977. – № 2. – С. 91–96.
27. Гель, А. П. Кримінально-виконавче право України [Текст] : навч. посібник / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за ред. проф. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 624 с.
28. Гель, А. П. Переведення засуджених до дільниці посиленого контролю виправної колонії: проблеми правової регламентації [Текст] / А. П. Гель // Підприємництво, госп-во і право. – 2006. – № 2. – С. 131–134.
29. Герасимов, А. М. Нравственные основы уголовного права [Текст] / А. М. Герасимов // Вестн. Саратов. гос. акад. права. Юбилейный номер. – 2006. – № 50. – С. 119–124.
30. Глазырин, В. В. Хозрасчет. Труд. Стимулы [Текст] / В. В. Глазырин ; ред. В. С. Журавлева. – М. : Знание, 1989. – 64 с.

31. Городинец, Ф. М. Международно-правовые стандарты обращения с осужденными и проблемы их реализации в Российской Федерации [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Ф. М. Городинец ; С.-Петербург. ун-т МВД России. – СПб., 2003. – 42 с.
32. Грибалев, Н. П. Проблемы материального и морального стимулирования труда [Текст] / Н. П. Грибалев, В. А. Сухин // Право и социальное планирование / авт. кол. : А. С. Пашков, П. Н. Лебедев, А. Т. Перфильев и др. ; редкол. : А. С. Пашков и др. – М. : Юрид. лит., 1981. – С. 134–152.
33. ГУЛаг [Электронный ресурс] // Материал из Википедии – свободной энциклопедии. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%A3%D0%9B%D0%B0%D0%B3#cite_note-17. – Загл. с экрана.
34. Гуменюк, Т. А. Стимулирование правомерного поведения личности в условиях развитого социализма [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. А. Гуменюк ; Ин-т государства и права Акад. наук СССР. – М., 1983. – 17 с.
35. Гущина, Н. А. Поощрение в праве: Теоретико-правовое исследование [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. А. Гущина ; С.-Петербург. ун-т МВД России. – СПб., 2004. – 38 с.
36. Гущина, Н. А. Сущностная природа правого принуждения и поощрения в современном российском законодательстве [Текст] / Н. А. Гущина // Право и политика. – 2006. – № 8. – С. 82–89.
37. Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : Современное написание [Текст] : в 4 т. – Т. 3 : П. / В. И. Даль. – М. : Астрель : АСТ, 2003. – 921 с.
38. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст] – Т. 3 : П. / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1982. – 555 с.
39. Даниленко, О. В. Стимулирование охраны природы в народном хозяйстве. (Организационно-правовые проблемы) [Текст] / О. В. Даниленко ; отв. ред. О. С. Колбасов. – М. : Наука, 1989. – 129 с.
40. Дембо, Л. И. О принципах построения системы права [Текст] / Л. И. Дембо // Сов. государство и право. – 1956. – № 8. – С. 88–98.
41. Демидов, П. В. Частное правовое принуждение в сфере регулирования уголовного права [Текст] / П. В. Демидов // Рос. юстиция. – 2005. – № 5. – С. 6–10.

42. Евтушенко, И. И. Условно-досрочное освобождение осужденных к лишению свободы и их ресоциализация [Текст] : монография / И. И. Евтушенко. – Волгоград : Политехник, 2005. – 174 с.
43. Епифанов, О. С. Уголовно-исполнительное регулирование в механизме правового воздействия на осужденных мужчин, отбывающих наказание в исправительных колониях общего и строго режимов [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. С. Епифанов ; Акад. права и управ. ФСИН России. – Рязань, 2003. – 269 с.
44. Ефимов, М. А. Исправительно-трудовое воздействие на осужденных к лишению свободы как объект правового регулирования [Текст] / М. А. Ефимов // Сб. ученых тр. – Свердловск : Сред.-Урал. кн. изд-во, 1964. – Вып. 3. – С. 268–334.
45. Європейські пенітенціарні правила [Текст] // Закон і обов'язок. – 2006. – № 32–33. – С. 5–12.
46. Жеребин, В. С. Диалектика социальных противоречий при социализме и право [Текст] / В. С. Жеребин. – М. : Высш. шк., 1986. – 144 с.
47. Звечаровский, И. Э. Стимулирование в праве: Понятие и структурные элементы [Текст] / И. Э. Звечаровский // Правоведение. – 1993. – № 5. – С. 112–117.
48. Злостные нарушители режима в ИТК [Текст] : учеб. пособие / Ю. Ф. Кваша, А. С. Михлин. – Рязань : Изд-во РВШ МВД СССР, 1982. – 92 с.
49. Значение «Исправительно-трудовой кодекс (СССР)» в Большой Советской Энциклопедии [Электронный ресурс] : bonaen.ru (издание 1936 г.). – Режим доступа : <http://www.bonaen.ru/i/ispravitelno-trudovoy-koodeks-sssr>. – Загл. с экрана.
50. Иванов, В. Д. Уголовно-исполнительное право России [Текст] : учеб. для высш. юрид. учеб. зав. / В. Д. Иванов. – Ростов н/Д : Феникс, 2002. – 384 с.
51. Игнатъев, А. А., Уголовно-исполнительное право [Текст] : учебник / А. А. Игнатъев. – М. : Новый юрист, 1997. – 304 с.
52. Исаев, И. А. История политических и правовых учений России XI–XX вв. [Текст] / И. А. Исаев, Н. М. Золотухина. – М. : Юрист, 1995. – 387 с.

53. Исправительно-трудовая психология [Текст] : учеб. пособие для вузов МВД СССР / А. Д. Глоточкин, В. Г. Деев, А. И. Папкин и др. ; под ред. К. К. Платонова (отв. ред.) и др. – Рязань : РВШ МВД СССР, 1985. – 356 с.
54. История службы... [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.justice.idknet.com/web.nsf/a79a37f93672cf45c22574d5002acf14/d720fbb53ff85f39c22574d700283441!OpenDocument&ExpandSection=2>. – Загл. с экрана.
55. Кайшев, А. В. Уголовно-правовое значение компромиссов и поощрений [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Кайшев ; Ин-т права, соц. упр. и безопасности Удмурт. гос. ун-та. – М., 2005. – 24 с.
56. Каплунов, А. И. О классификации мер государственного принуждения [Текст] / А. И. Каплунов // Государство и право. – 2006. – № 3. – С. 5–13.
57. Каплунов, А. И. Об основных чертах и понятии государственного принуждения [Текст] / А. И. Каплунов // Государство и право. – 2004. – № 12. – С. 10–17.
58. Капункин, С. А. Некоторые проблемы применения законодательства при изменении условий отбывания наказания в виде лишения свободы [Текст] / С. А. Капункин // Современные проблемы правоприменительной деятельности органов уголовно-исполнительной системы в Российской Федерации : сб. ст. по материалам регион. науч.-практ. конф., 30–31 января 2001 г. – Саратов : Изд-во Саратов. гос. техн. ун-та, 2002. – С. 18–21.
59. Касавин, И. Т. О социальном содержании понятия «рациональность» [Текст] / И. Т. Касавин // Философские науки. – 1985. – № 6. – С. 60–67.
60. Кашуба, Ю. А. Реализация международных стандартов обращения с осужденными в уголовно-исполнительной политике [Текст] : монография / Ю. А. Кашуба, В. И. Хижняк. – Рязань : Изд-во Акад. права и упр. ФСИН, 2005. – 198 с.
61. Келина, С. Г. Принципы советского уголовного права [Текст] / С. Г. Келина, В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1988. – 176 с.
62. Коваль, О. А. Види принципів права України [Текст] / О. А. Коваль // Вісн. Акад. адвокатури України. – 2006. – Вип. 2. – С. 16–25.

63. Коваль, О. Питання та основний зміст принципів права України [Текст] / О. Коваль // Адвокат. – 2005. – № 7. – С. 25–29.
64. Кожевников, С. Н. Государственное принуждение: особенности и содержание [Текст] / С. Н. Кожевников // Сов. государство и право. – 1978. – № 5. – С. 47–53.
65. Кожевников, С. Н. Социальное назначение, структура и формы государственного принуждения [Текст] / С. Н. Кожевников // Проблемы применения советского права : сб. учен. тр. – Свердловск, 1973. – Вып. 22. – С. 128–137.
66. Козлов, П. П. Режим виконання кримінальних покарань [Текст] : монографія / П. П. Козлов, Ю. В. Нікітін, Л. О. Стрелков. – К. : КНТ, 2008. – 272 с.
67. Коломієць, Т. До питання співвідношення державно-правового примусу і суміжних понять [Текст] / Т. Коломієць // Право України. – 2005. – № 1. – С. 91–93.
68. Комментарии к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации и Минимальным стандартным правилам обращения с заключенными [Текст] / А. И. Бойко, В. В. Геранин, Н. В. Есин и др. ; под общ. ред. П. Г. Мищенко ; науч. ред.: М. П. Мелентьев, С. Н. Пономарев. – М. : Эксперт. бюро-М, 1997. – 796 с.
69. Конин, Н. М. Стимулирование в системе методов государственного хозяйственного управления [Текст] / Н. М. Конин // Актуальные вопр. современ. юрид. науки : в 2 ч. – Ч. 1 / редкол.: М. И. Байгин (отв. ред.), Б. В. Виленский, В. М. Манохин, Н. И. Матузов, И. Е. Фарбер – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1978. – С. 109–112.
70. Коркунов, Н. М. Лекции по общей теории права [Текст] : науч. изд. / Н. М. Коркунов ; авт. предисл. И. Ю. Козлихин. – [репр.]. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 430 с.
71. Королев, Р. В. Принцип демократизма в уголовно-исполнительной системе России [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Р. В. Королев ; Нижегород. акад. МВД России. – Н. Новгород, 2010. – 32 с.
72. Костюк, М. Ф. Уголовно-правовые средства предупреждения тяжких преступлений в условиях исправительно-трудовых учреждений [Текст] :

- дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / М. Ф. Костюк ; Акад. МВД РФ. – М., 1992. – 255 с.
73. Кримінально-виконавче право України : (Загальна та Особлива частина) [Текст] : навч. посібник / О. М. Джужа, С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. – 2-ге вид. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 448 с.
 74. Кримінально-виконавче право України [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. проф. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2005. – 256 с.
 75. Кримінально-виконавче право України [Текст] : підручник / В. В. Голіна, А. Х. Степанюк, О. В. Лисосед та ін. ; за ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2011. – 328 с.
 76. Кримінально-виконавчий кодекс України [Текст] : наук.-практ. комент. [Текст] / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – 2-ге вид., доп. і переробл. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2008. – 560 с.
 77. Кудин, Ф. М. Принуждение в уголовном судопроизводстве [Текст] / Ф. М. Кудин. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. – 136 с.
 78. Кудрявцев, В. Н. Закон, проступок, ответственность [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1986. – 448 с.
 79. Кудрявцев, В. Н. Современная социология права [Текст] : учебник для юрид. фак-тов и ин-тов / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. – М. : Юристь, 1995. – 297 с.
 80. Курилов, В. И. Личность. Труд. Право [Текст] / В. И. Курилов. – М. : Юрид. лит., 1989. – 336 с.
 81. Кутовая, И. Э. О понимании принципов права [Текст] / И. Э. Кутовая // Вісн. Луган. держ. ун-ту внутр. справ. Спец. вип. : у 4 ч. – 2007. – № 3. – Ч. 2. – С. 29–36.
 82. Лаговьер, Н. Практика отпусков заключенным на полевые работы [Электронный ресурс] / Н. Лаговьер // Предоставление отпусков советским заключенным-крестьянам в 1925–1926 гг. // Еженедельник советской юстиции за 1927. – № 24. – С. 734–736. – Режим доступа : <http://warrax.net/94/02/crest.html>. – Загл. с экрана.

83. Ланкин, Н. И. О принципах уголовно-исполнительного права [Текст] / Н. И. Ланкин // Актуальные проблемы государства и права в современный период : сб. ст. / под ред. В. Ф. Воловича. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1998. – Ч. 3. – С. 49–50.
84. Левин, О. В. Стимулирование в праве : теоретические и практические аспекты [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Левин ; Нижегород. гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского. – Н. Новгород, 2006. – 26 с.
85. Лейст, О. Э. Проблемы принуждения по советскому праву [Текст] / О. Э. Лейст // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. – 1976. – № 4. – С. 16–25.
86. Ленин, В. И. Полное собрание сочинений [Текст] : Октябрь 1917 г. – март 1918 г. / В. И. Ленин. – Т. 35. – М. : Политиздат, 1974. – 5-е изд. – 599 с.
87. Макарейко, Н. В. Государственное принуждение как средство обеспечения общественного порядка [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. В. Макарейко ; Нижегород. юрид. ин-т МВД РФ. – Н. Новгород, 1996. – 19 с.
88. Макаров, О. В. Стимулирующая функция гражданского права [Текст] / О. В. Макаров // Правоведение. – 1987. – № 5. – С. 94–95.
89. Малахов, В. П. Концепция философии права [Текст] : науч. изд. / В. П. Малахов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 751 с.
90. Малеин, Н. С. Правовые принципы, нормы и судебная практика [Текст] / Н. С. Малеин // Государство и право. – 1996. – № 6. – С. 12–19.
91. Малеина, М. Н. Защита личных неимущественных прав советских граждан [Текст] : пособие для слушателей нар. ун-тов / М. Н. Малеина ; ред. И. А. Ириархова. – М. : Знание, 1991. – 127 с.
92. Малько, А. В. Заслуга как основание правового поощрения [Текст] / А. В. Малько // Право и политика. – 2003. – № 11. – С. 119–123.
93. Малько, А. В. Поощрение как правовое средство [Текст] / А. В. Малько // Правоведение. – 1996. – № 3 (214). – С. 26–36.
94. Малько, А. В. Правовое стимулирование: проблемы теории и практики [Текст] / А. В. Малько // Правоведение. – 1994. – № 3. – С. 10–22.

95. Малько, А. В. Теория государства и права [Текст] : учебник / А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2001. – 304 с.
96. Марцев, А. И. Общее предупреждение преступлений и его эффективность [Текст] / А. И. Марцев, С. В. Максимов ; под ред. М. И. Ковалева. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1989. – 160 с.
97. Марцев, А. И. Специальное предупреждение преступлений [Текст] : учеб. пособие / А. И. Марцев. – Омск : НИиРИО, 1977. – 84 с.
98. Маршакова, Н. Н. Классификация в уголовном законодательстве и ее целенаправленность [Текст] / Н. Н. Маршакова // Категория «цель» в уголовном, уголовно-исполнительном праве и криминологии : материалы IV Рос. конгр. уголовного права (28–29 мая 2009 г.). – М. : Проспект, 2009. – С. 313–315.
99. Михалко, І. С. Аналіз визначення та змісту принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених за українським та російським законодавством [Текст] / І. С. Михалко // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х.: Право, 2009. – Вип. 18. – С. 249–259.
100. Михалко, І. С. Поняття примусу у кримінально-виконавчому праві [Текст] / І. С. Михалко // Право і безпека. – 2010. – № 3. – С. 156–161.
101. Михлин, А. С. Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации : УИК и др. законы [Текст] : краткий коммент. / А. С. Михлин. – М. : Акад. нар. хоз-ва при правительстве РФ : Дело, 2004. – 240 с.
102. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями ООН [Електронний ресурс] : у ред. від 30.08.1955 р. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_212. – Заголовок з екрана.
103. Наташев, А. Е. Теоретические основы советского исправительно-трудового законодательства: Задачи, сущность и применение [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / А. Е. Наташев ; Высш. шк. МВД СССР. – М., 1973. – 30 с.
104. Никитинский, В. И. Общие законы управления и правовое регулирование [Текст] / В. И. Никитинский, В. В. Глазырин // Сов. государство и право. – 1978. – № 9. – С. 40–47.

105. Нисенбаум, М. Е. «Via Latina ad ius» («Латинская дорога к праву») [Текст] / М. Е. Нисенбаум. – М. : Юристь, 1996. – 560 с.
106. Общая теория государства и права [Текст] : академ. курс : в 2 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – Т. 2 : Теория права. – М. : Зерцало, 1998. – 640 с.
107. Общая теория права [Текст] : курс в 2 т. – Т. 1 / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 360 с.
108. Общая теория права и государства [Текст] : учебник / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юрист, 1997. – 471 с.
109. Огурцов, Н. А. О некоторых философских аспектах принуждения [Текст] / Н. А. Огурцов // Правоведение. – 1968. – № 5. – С. 37–44.
110. Ожегов, С. И. Словарь русского языка. Около 57000 слов [Текст] / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – 18-е изд., стер. – М. : Рус. яз., 1986. – 798 с.
111. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений [Текст] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – 4-е изд., доп. – М. : Азбуковник, 1999. – 944 с.
112. Організація діяльності спостережних комісій (Положення про спостережні комісії : наук.-практ. комент.) [Текст] / І. С. Яковець. – М. : Penal Reform International, 2006. – 190 с.
113. Орлов, А. И. Стимулирование как метод государственно-хозяйственного управления: Административно-правовое исследование [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / А. И. Орлов; Саратов. юрид. ин-т им. Д. И. Курского. – Саратов, 1987. – 25 с.
114. Орлов, В. Н. Состав исполнения уголовного наказания и его элементы [Текст] / В. Н. Орлов // Рос. криминол. взгляд. – 2008. – № 1. – С. 202–223.
115. Осауленко, О. І. Особливості методу правового регулювання кримінально-виконавчого права України [Текст] / О. І. Осауленко // Держава і право. – 2001. – Вип. 12. – С. 449–454.
116. Основні показники діяльності органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів за 4 місяці 2011 р. : у таблицях [Текст] – К. : ДПтС України, 2011. – 30 с.

117. Остафійчук, М. М. Заходи правового примусу в трудових правовідносинах [Текст] / М. М. Остафійчук // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2002. – № 4. – С. 168–175.
118. Отпуска заключенным крестьянам [Электронный ресурс] // Газета Правда. – 30 мая 1925 г. – Режим доступа : <http://www.isunduk.ru/2009-11-16-15-58-17/38-2009-12-05-18-22-36/130--1925-1926-.html>. – Загл. с экрана.
119. Педагогика [Текст] / под ред. Ю. К. Бабанского. – М. : Просвещение, 1983. – 608 с.
120. Педагогика [Текст] : учеб. / Л. П. Кривошенко [и др.] ; под ред. Л. П. Кривошенко. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 432 с.
121. Педагогика [Текст] : учеб. для вузов / Н. В. Бордовская, А. А. Реан. – СПб. : Питер, 2000. – 304 с.
122. Педагогика [Текст] : учеб. пособие для студ. пед. вузов и пед. колледжей / под ред. П. И. Пидкасистого. – 3-е изд., доп. и перераб. – М. : Пед. общ-во России, 1998. – 640 с.
123. Петражицкий, Л. И. Новое учение о праве и нравственности и критика проф. В. И. Сергеевича [Текст] / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Сенат. Тип., 1910. – 134 с.
124. Петражицкий, Л. И. Право, государство и теория нравственности [Текст] / Л. И. Петражицкий // Русская философия права : антол. / В. П. Сальников; сост.: А. П. Альбов, Д. В. Масленников, М. В. Сальников. – 2-е изд., доп. – СПб. : Алетейя, 1999. – С. 320–335.
125. Петров, Г. М. Поощрение в государственном управлении: (правовые аспекты) [Текст] : учеб. пособие / Г. М. Петров. – Ярославль : Прогресс, 1993. – 110 с.
126. Пехтерев, А. Ф. Правозаконность применения мер административного пресечения [Текст] / А. Ф. Пехтерев // Закон и право. – 2004. – № 7. – С. 30–31.
127. Поленина, С. В. Комплексные правовые институты и становление новых отраслей права [Текст] / С. В. Поленина // Правоведение. – 1975. – № 3. – С. 71–79.

128. Полный курс уголовного права [Текст] : в 5 т. / под ред. докт. юрид. наук, проф., заслуженного деятеля науки РФ А. И. Коробеева. – Т. 1 : Преступление и наказание. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2008. – 1133 с.
129. Попкова, Е. С. Юридическая ответственность и ее соотношение с иными правовыми формами государственного принуждения [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Е. С. Попкова ; Юрид. ин-т МВД РФ. – М., 2001. – 23 с.
130. Популярна юридична енциклопедія [Текст] / кол. авт.: В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський (кер.) та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 528 с.
131. Портной, Н. Б. Труд заключенных в исправительно-трудовых лагерях СССР: организация и правовое регулирование: 1929-1956 гг. [Электронный ресурс] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. Б. Портной. – Владимир, 2008 – 174 с. – Режим доступа : <http://www.disscat.com/content/trud-zaklyuchennykh-v-ispravitelno-trudovykh-lageryakh-sssr-organizatsiya-i-pravovoe-regulir>. – Загл. с экрана.
132. Право и методы его изучения [Текст] / В. П. Казимирчук. – М. : Юрид. лит., 1965. – 204 с.
133. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань [Текст] : Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 25 грудня 2003 р. № 275 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 47. – Ст. 3124.
134. Пронина, М. Г. Поощрение и ответственность в условиях внутрипроизводственного хозрасчета [Текст] / М. Г. Пронина ; науч. ред. В. И. Семенов. – Минск : Наука и техника, 1982. – 120 с.
135. Пучнин, А. С. Принуждение и право [Текст] : дис ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. С. Пучнин ; Тамбов. гос. ун-т им. Г. Р. Державина. – Тамбов, 1999. – 234 с.
136. Пяткевич, И. Краткосрочный выезд. Льгота или поощрение? [Текст] / И. Пяткевич // Преступление и наказание. – 1997. – № 2. – С. 30–31.
137. Рагимов, И. М. Теоретические и практические проблемы исправительно-трудового воздействия [Текст] / И. М. Рагимов. – Баку : Элм, 1981. – 119 с.

138. Рейтингова оцінка діяльності територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби України за I квартал 2011 р. : у таблицях [Текст] – К. : ДПтС України, 2011. – 23 с.
139. Рзаев, Т. Р. Стимулирование и средства обеспечения правомерного поведения советских граждан [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. Р. Рзаев ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1988. – 17 с.
140. Российская прогрессивная система исполнения уголовных наказаний [Текст] / Ю. М. Ткачевский. – М. : Издат. дом «Городец», 2007. – 240 с.
141. Рудковский, В. А. Принципы правовой политики [Текст] / В. А. Рудковский // Закон и право. – 2004. – № 1. – С. 28–31.
142. Рузинаров, Ш. Н. Стимулирование исполнения подрядных договоров в строительстве [Текст] / Ш. Н. Рузинаров // Сов. государство и право. – 1990. – № 1. – С. 125–130.
143. Рыбак, М. С. Уголовно-исполнительное право [Текст] : монография / М. С. Рыбак. – Саратов : Саратов. гос. акад. права, 1997. – 368 с.
144. Рыбак, М. Уголовно-правовые, пенитенциарные принципы: проблемы реализации [Текст] / М. Рыбак // Уголовное право. – 2005. – № 4. – С. 112–114.
145. Рябова, Л. В. Психологические аспекты перевоспитания осужденных [Электронный ресурс] / Л. В. Рябова // Тр. юрид. фак. СевКавГТУ : сб. науч. тр. – Ставрополь : СевКавГТУ, 2004. – Вып. 1. – Режим доступа : <http://science.ncstu.ru/articles/law/f01>. – Загл. с экрана.
146. Сабитов, Р. А. Уголовно-правовое регулирование посткриминального поведения [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Р. А. Сабитов ; Ленинград. гос. ун-т им. А. А. Жданова. – Л., 1988. – 31 с.
147. Сабитов, Т. Принципы поощрения в уголовном праве [Текст] / Т. Сабитов // Уголовное право. – 2006. – № 1. – С. 54–57.
148. Самощенко, И. С. Ответственность по советскому законодательству [Текст] / И. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин. – М. : Юрид. лит., 1971. – 240 с.
149. Свердлык, Г. А. Принципы советского гражданского права [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Г. А. Свердлык ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1985. – 33 с.

150. Свод принципов защиты всех лиц, подвергаемых задержанию или заключению в какой бы то ни было форме [Электронный ресурс] : Резолюция 43/173 Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1988 г. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_206. – Загл. с экрана.
151. Севрюгин, А. С. Критерии и показатели исправления и перевоспитания осужденных [Текст] : учеб. пособие / А. С. Севрюгин. – Рязань : Рязан. высш. шк. МВД СССР, 1989. – 80 с.
152. Сейнароев, Б. М. План и договор: материальное стимулирование [Текст] : практ. пособие / Б. М. Сейнароев. – М. : Юрид. лит., 1989. – 191 с.
153. Селиверстов, В. И. Принципы уголовно-исполнительного законодательства и права [Текст] / В. И. Селиверстов // Проблемы теории наказания и его исполнения в новом Уголовном и Уголовно-исполнительном кодексах (К 75-летию Н. А. Стручкова) : материалы науч.-практ. конф. (февраль 1997 г.) – М. : Изд-во ВНИИ МВД России, 1997. – С. 14–23.
154. Серегина, В. В. Государственное принуждение по советскому праву [Текст] / В. В. Серегина. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. – 119 с.
155. Сизая, Е. А. Верховенство принципа гуманизма в иерархии принципов уголовно-исполнительного законодательства РФ [Текст] / Е. А. Сизая // Право и государство : теория и практика. – 2008. – № 7. – С. 137–139.
156. Сизая, Е. А. Принцип рационального применения мер принуждения, средств исправления осужденных и стимулирования их правопослушного поведения [Текст] / Е. А. Сизая // Закон и право. – 2008. – № 7. – С. 47–49.
157. Сизый, А. Ф. Меры поощрения как средство воспитательного воздействия на осужденных к лишению свободы и их правовое регулирование [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. Ф. Сизый ; Саратов. юрид. ин-т. – Саратов, 1975. – 18 с.
158. Сизый, А. Ф. Поощрительные нормы уголовно-исполнительного права как средства формирования правомерного поведения осужденных: Проблемы теории и практики [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / А. Ф. Сизый ; Рязан. ин-т права и экономики МВД РФ. – Рязань, 1995. – 468 с.

159. Сизый, А. Ф. Стимулирующие нормы уголовно-исполнительного права и их применение в процессе формирования правопослушного поведения осужденных (концептуальные проблемы теории и практики) [Текст] : монография / А. Ф. Сизый. – Чебоксары : Чебоксар. кооп. ин-т Москов. ун-та потреб. кооп., 1998 – 269 с.
160. Скобелкин, В. Н. Поощрительные правоотношения [Текст] / В. Н. Скобелкин // Проблемы совершенствования гражданско-правового регулирования. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1991. – С. 153–161.
161. Скрипник, С. В. Державний примус як метод діяльності сучасної держави: сутність і поняття [Текст] / С. В. Скрипник // Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федерації профспілок України. – 2003. – № 5 (24). – С. 38–45.
162. Скрипченко, Н. Ю. К вопросу о понятии и целях принудительных мер воспитательного воздействия [Текст] / Н. Ю. Скрипченко // Категория «цель» в уголовном, уголовно-исполнительном праве и криминологии : материалы IV Рос. конгр. уголовного права (28–29 мая 2009 г.). – М. : Проспект, 2009. – С. 393–397.
163. Словарь современного русского литературного языка [Текст]. – Т. 11 : Пра-пятью / ред-ры т.: Е. Э. Биржакова, Р. П. Рогожникова. – М.; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – 1844 с.
164. Словник іншомовних слів [Текст] / за ред. акад. АН УРСР О. С. Мельничука. – вид. 2-ге, випр. і доп. – К. : УРЕ, 1985. – 968 с.
165. Смирнов, О. В. Соотношение норм и принципов в советском праве [Текст] / О. В. Смирнов // Сов. государство и право. – 1977. – № 2 – С. 11–18.
166. Смирнов, С. Н. Принцип рационального применения мер принуждения, средств исправления осужденных и стимулирования их правопослушного поведения при исполнении наказания в виде лишения свободы [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. Н. Смирнов ; Акад. права и упр. ФСИН России. – Рязань, 2003. – 23 с.
167. Смолина, Л. В. Краткий курс по уголовно-исполнительному праву [Текст] / Л. В. Смолина. – М. : Окей-книга, 2008. – 143 с.

168. Сорокин, В. Д. Метод правового регулирования. Теоретические проблемы [Текст] / В. Д. Сорокин. – М. : Юрид. лит., 1976. – 142 с.
169. Сперанский, И. А. Принципы советского исправительно-трудового права и их закрепление в основах исправительно-трудового законодательства Союза ССР и союзных республик [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.715 / И. А. Сперанский ; Высш. шк. МВД СССР. – М., 1970. – 32 с.
170. Степанюк, А. Ф. Роль принципов уголовно-исполнительного права в формировании законодательства [Текст] / А. Ф. Степанюк // Весы Фемиды. – 2000. – № 3. – С. 76–81.
171. Степанюк, А. Х. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України [Текст] : монографія / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець. – Х. : Кроссрод, 2007. – 184 с.
172. Степанюк, А. Х. Каральна функція органів та установ виконання покарань [Текст] / А. Х. Степанюк // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ. – 2001. – № 3. – С. 131–143.
173. Стручков, Н. А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы Общей части [Текст] / Н. А. Стручков. – М. : Юрид. лит., 1984. – 240 с.
174. Студеникина, М. С. Соотношение административного принуждения и административной ответственности [Текст] / М. С. Студеникина // Сов. государство и право. – 1968. – № 10. – С. 20–27.
175. Субочев, В. В. Законные интересы: основы теории [Текст] / В. В. Субочев // Государство и право. – 2009. – № 5. – С. 15–22.
176. Суменков, С. Ю. Принципы права и исключения в праве: аспекты соотношения [Текст] / С. Ю. Суменков // Государство и право. – 2009. – № 5. – С. 23–30.
177. Теория государства и права [Текст] : курс лекций / авт. кол. М. И. Байтин, В. В. Борисов, Ф. А. Григорьев и др. ; под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристь, 2001. – 776 с.
178. Тихомиров, Ю. А. Право и экономические методы управления [Текст] / Ю. А. Тихомиров. – М. : Акад. нар. хоз-ва при Совете Министров СССР, 1988. – 34 с.

179. Тихомиров, Ю. А. Теория закона [Текст] / Ю. А. Тихомиров – М. : Наука, 1982. – 257 с.
180. Торган, К. Э. Правовые стимулы научно-технического прогресса в производственном объединении [Текст] / К. Э. Торган. – М. : Юрид. лит., 1983. – 88 с.
181. Трубецкой, Е. Н. Лекции по энциклопедии права [Текст] / Е. Н. Трубецкой – М. : Т-во Тип. А. И. Мамонтова, 1917. – 227 с.
182. Уголовно-исполнительное право [Текст] : учебник / А. С. Михлин, П. Г. Пономарев, В. И. Селиверстов, И. В. Шмаров ; под ред. И. В. Шмарова. – М. : Новый Юрист, 1998. – 368 с.
183. Уголовно-исполнительное право России [Текст] : учебник / А. С. Михлин, П. Г. Пономарев, В. И. Селиверстов и др. ; под ред. В. И. Селиверстова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристь, 2003. – 571 с.
184. Уголовно-исполнительное право России [Текст] : учебник и основ. норматив. правовые акты / авт. кол.: В. В. Дедюхин, М. П. Журавлев, А. И. Зубков и др. ; под ред. проф. О. В. Филимонова. – М. : Учеб.-консульт. центр «ЮрИнфоР», 2000. – 317 с.
185. Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика конца XIX – начала XXI века [Текст] : учеб. для вузов / под ред. д. ю. н., проф. А. И. Зубкова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2006. – 720 с.
186. Уголовно-исполнительное право Российской Федерации [Текст] : учебник / под ред. И. Л. Трунова. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 768 с.
187. Уголовно-исполнительное право. Общая часть [Текст] : учебник / В. В. Геранин, М. П. Мелентьев, С. Н. Пономарев, и др. ; под общ. ред. Ю. И. Калинина ; науч. ред.: М. П. Мелентьев, С. Н. Пономарев. – Рязань : Изд-во Акад. права и упр. Минюста России, 2001. – 584 с.
188. Угольникова, Н. В. Уголовно-исполнительное право Российской Федерации [Текст] : курс лекций / Н. В. Угольникова. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 185 с.
189. Фарукшин, М. Х. Вопросы общей теории юридической ответственности [Текст] / М. Х. Фарукшин. // Правоведение. – 1969. – № 4. – С. 26–35.

190. Федореев, П. Р. Меры взыскания морально-психологического воздействия [Текст] / П. Р. Федореев // Российский следователь. – 2005. – № 4. – С. 51–54.
191. Философский энциклопедический словарь [Текст] / подгот. А. Л. Грекулова и др. ; ред. кол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
192. Философский энциклопедический словарь [Текст] / сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 576 с.
193. Філософський словник [Текст] / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-ге вид., переробл. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
194. Халфина, Р. О. О формах воздействия социалистического права на экономику [Текст] / Р. О. Халфина // Сов. государство и право. – 1961. – № 11. – С. 35–46.
195. Халфина, Р. О. Право как средство социального управления [Текст] / Р. О. Халфина ; отв. ред. М. И. Пискотин. – М. : Наука, 1988. – 256 с.
196. Харламов, И. Ф. Педагогика [Текст] : учеб. пособие / И. Ф. Харламов. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Гардарики, 1999. – 519 с.
197. Храмцов, О. М. Щодо визначення примусу як кримінально-правової категорії та обставини, що включає злочинність діяння [Текст] / О. М. Храмцов // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (13–15 квіт. 2007 р.) : у 2 ч. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2007. – Ч. 1. – С. 282–284.
198. Хряпінський, П. Заохочувальні та компромісні норми кримінального законодавства: проблема співіснування [Текст] / П. Хряпінський // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. – № 4 (51). – С. 220–230.
199. Цихоцкий, А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / А. В. Цихоцкий ; Сиб. ун-т потреб. кооп. – Новосибирск, 1998. – 612 с.
200. Цыбулевская, О. И. Нравственные основания современного российского права [Текст] : науч. изд. / О. И. Цыбулевская ; под ред. Н. И. Матузова. – Саратов : Саратов. гос. акад. права, 2004. – 220 с.

201. Черданцев, А. Ф. Логико-языковые феномены в праве, юридической науке и практике [Текст] / А. Ф. Черданцев. – Екатеринбург, 1993. – 192 с.
202. Шаргородский, М. Д. Избранные работы по уголовному праву = Selected works in criminal law [Текст] : науч. изд. / М. Д. Шаргородский ; сост. Б. В. Волженкин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 432 с.
203. Шевчук, О. М. Державний примус у системі засобів соціального впливу [Текст] / О. М. Шевчук // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. – 2002. – Вип. 17. – С. 105–109.
204. Шершеневич, Г. Ф. Общая теория права [Текст] / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Изд-во Бр. Башмаковых, 1912. – 805 с.
205. Шундииков, К. В. Механизм правового регулирования [Текст] : учеб. пособие / К. В. Шундииков ; под ред. А. В. Малько. – Саратов : Саратов. гос. акад. права, 2001. – 102 с.
206. Юридический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. А. Я. Сухарев; ред. кол.: М. М. Богуславский, М. И. Козырь, Г. М. Миньковский и др. – М. : Сов. энцикл., 1984. – 415 с.
207. Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. – К. : Укр. енцикл., 2003. – Т. 5 : П-С. – 736 с.
208. Юрченко, И. А. Уголовно-исполнительное право [Электронный ресурс] : курс лекций / И. А. Юрченко. – Режим доступа : <http://www.ido.edu.ru/development/lectures/200/Index.htm>. – Загл. с экрана.
209. Юхимюк, О. М. До питання про принципи реалізації норми права [Текст] / О. М. Юхимюк // Актуальні питання реформування правової системи України : зб. наук. ст. за матеріалами V Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 30–31 травня 2008 р. / уклад. Т. Д. Климчук. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. – С. 68–69.
210. Ююкина, М. В. Принцип гуманизма в уголовном, уголовно-исполнительном праве и уголовной политике и его реализация при назначении наказания [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / М. В. Ююкина ; Ин-т права Тамбов. гос. ун-та им. Г. Р. Державина. – Тамбов, 2006. – 22 с.
211. Яковлев, А. М. Теория криминологии и социальная практика [Текст] / А. М. Яковлев ; под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Наука, 1985. – 246 с.

Наукове видання

Михалко Ірина Сергіївна

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ
РАЦІОНАЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ
ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ І СТИМУЛЮВАННЯ
ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗАСУДЖЕНИХ**

Монографія

В авторській редакції

Комп'ютерна верстка *В. М. Зеленька*

Підписано до друку 30.07.2013.

Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.

Ум. друк. арк. 11,6. Обл.-вид. арк. 9,3 Вид. № 921.

Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а

Тел./факс (057) 716-45-53

Сайт: www.pravo-izdat.com.ua

E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua

E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено в друкарні СПДФО Білетченко

Тел. (057) 758-35-98